

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
Філологічний факультет
Кафедра загального та слов'янського мовознавства

Кваліфікаційна робота

ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА ЯК ЗАСІБ УВИРАЗНЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ М. КОЦЮБИНСЬКОГО (НА МАТЕРІАЛІ НОВЕЛ «ЦВІТ ЯБЛУНІ», «НА КАМЕНІ», «ІНТЕРМЕЦЦО»)

Emotionally expressive vocabulary as a means of expressing the individual language picture of the world by M. Kotsiubynsky (on the material of the novels «Apple Blossom», «On the Stone», «Intermezzo»)

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

Виконала: здобувачка заочної форми навчання
спеціальності 035 Філологія
спеціалізації 035.01 Українська мова та
література
Освітня програма Українська мова та література
Бондаренко Анастасія Миколаївна

Керівник: к. філол. н., доц.
Дмитрієв Сергій Вікторович

Рецензент: д. філол. н., проф.
Ареф'єва Наталія Георгіївна

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
загального та слов'янського
мовознавства
№ _____ від _____ 2023 р.
Завідувачка кафедри
_____ Олена ВОЙЦЕВА
(підпис)

Захищено на засіданні ЕК № 1
Протокол № __ від _____ 2023 р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)
Голова ЕК
_____ Євген ДЖИДЖОРА
(підпис)

Одеса 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЕМОТИВНИХ НАЗВ	8
1.1. Історія вивчення емоцій у лінгвістиці й психології.....	8
1.2. Емоційно-забарвлена лексика: основні терміни та поняття.....	13
1.3. Словотвір як інструмент творення емоційно-забарвленої лексики.....	19
1.4. Стилiстичні фігури як засіб творення емоційно-забарвленої лексики..	23
1.5. Семантика емотивних назв (психічний і духовний світ).....	25
1.6. Мотивація українських емотивних назв.....	34
РОЗДІЛ 2. ЕМОЦІЙНО-ЗАБАРВЛЕНА ЛЕКСИКА В НОВЕЛІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО «ЦВІТ ЯБЛУНІ»	38
2.1. Лексеми з емоційно експресивним значенням у тексті новели «Цвіт яблуні».....	38
2.2. Словотвірні форми емоційно-забарвленої лексики в тексті новели «Цвіт яблуні».....	43
2.3. Метафори та художні порівняння як засіб вираження емоційного в тексті новели «Цвіт яблуні».....	45
РОЗДІЛ 3. ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА В НОВЕЛАХ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО «НА КАМЕНІ» Й «ІНТЕРМЕЦЦО»	49
3.1. Лексико-семантичне поле емоцій (мікрополя співчуття і злорадства) в Новелі «На камені».....	49
3.2. Вираження емоцій у психологічній новелі «Інтермеццо».....	61
3.3. Афіксація як засіб вираження емоцій.....	67
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	72

ВСТУП

Мовлення та художня література неможливі без емоцій. Саме тому слова перебирають на себе емоції, які вони позначають і про які інформують.

В українській мові є лексика, призначена для вираження емоції, в першу чергу, прикметники і прислівники, які виявляють різнобарвність емоційної семантики. Емоція представлена в різноманітних логічних і емоційних реакціях людини, які виникають при порівнянні оточуючої дійсності з ідеалізованою моделлю світу. Основою лінгвістичних досліджень, без сумніву, мають бути психологічні критерії характеристики й класифікації емоцій. Хоч, звичайно, повна однастайність психологів у розмежуванні почуттів за певними групами відсутня. Зокрема, це стосується проблеми віднесення емоцій до позитивних чи негативних.

В мовознавстві проблема емотивних назв розглядається в кількох аспектах. Назви емоцій становлять об'єкти наукових студій у галузі порівняльного мовознавства (А.Д.Григор'єва, І.Б.Левонтіна), психолінгвістики (Л.А.Лисиченко, Б.М.Куценюк), історичної та описової лексикології (К.М.Тищенко, В.М.Русанівський).

Одним із важливих аспектів вивчення емотивних назв є всебічний аналіз їх функційних властивостей в мові художньої літератури. Численні спостереження в галузі лінгвістики переконують, що в поетичній мові назви емоцій є естетично проакцентованими, відзначаються багатством семантичних наповнень і виконуваних функцій. Проблема емотивних назв та їх естетичної значущості в художньому тексті як важливе мовноестетичне явище останнім часом все частіше привертає увагу українських мовознавців і має принципове значення для розуміння специфіки мовних картин світу (М.В.Гамзюк, П.О.Селігей, Л.І. Ніколаєнко та ін.).

В новітніх дослідженнях з функційної семантики емотивних назв ураховуються як позамова інформація про феномен емоції (почуття), так і його місце та роль у формуванні національної мовної картини світу, що дозволяє простежити смислову перспективу розгортання емоціогенних образів. Крім того, естетичні нарощування назв емоцій аналізуються із застосуванням теорії поля, що забезпечує системність дослідження, а також можливість змодельовати емоційний простір у межах мовної картини світу, чим і визначається **актуальність** нашої магістерської роботи.

Емоційно забарвлена лексика - це слова, які допомагають передати наше ставлення до того чи іншого предмету, або проблеми. Слова цієї лексичної категорії включають в своє значення оцінний компонент, який може бути як позитивним, так і негативним. Емоційно забарвлена лексика активно використовується в художній і публіцистичній сферах.

В художньому мовленні емоційно забарвлені слова допомагають автору створити яскраві образи, сфокусувати увагу на важливих деталях або просто передати своє ставлення до героя. У деяких випадках експресивна лексика використовується як показник епохи або свідчить про соціальний статус мовців. Але основна функція емоційно забарвленої лексики – допомогти мовцю висловити власні переживання та допомогти реципієнту зрозуміти всі емоції з максимальною точністю.

Об'єктом нашого дослідження є мовна картина світу М. Коцюбинського.

Предметом дослідження є лексичний корпус новел М. Коцюбинського «Цвіт яблуні», «На камені», «Інтермеццо» на позначення емоцій, почуттів та психічних станів героїв.

Метою нашого дослідження є аналіз емоційно-експресивної лексики української мови в новелах М. Коцюбинського «Цвіт яблуні», «На камені», «Інтермеццо».

У результаті дослідження було поставлено й розв'язано такі завдання:

1. Систематизувати й узагальнити теоретичні аспекти вивчення емотивних назв у лінгвістиці й психології.
2. Дослідити емоційно-експресивну лексику як частину загального лексичного запасу сучасної української мови.
3. Проаналізувати використання емоційно-експресивної лексики української мови в новелі М. Коцюбинського «Цвіт яблуні».
4. Виокремити та дослідити найбільш часто вживані способи творення та вживання емоційно-експресивної лексики в аналізованому творі.
5. З'ясувати семантику емотивних назв в новелі М. Коцюбинського «На камені» та їхню мотивацію .
6. Охарактеризувати емоції в новелі М. Коцюбинського «Інтермеццо».
7. Визначити морфологічні способи вираження емоцій.

Матеріалом магістерської роботи слугувала емотивно-експресивна лексика в новелах М. Коцюбинського «Цвіт яблуні», «На камені», «Інтермеццо», їхні словникові тлумачення, відібрані з тлумачного словника (Словник української мови в 11-ти томах). Усього розглянуто понад 300 лексичних одиниць.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема нашої кваліфікаційної роботи пов'язана з науковою темою «Актуальні проблеми слов'янських мов та літератур у синхронії та діяхронії», яка виконується на кафедрі загального та слов'янського мовознавства ОНУ імені І. І. Мечникова (№ 327).

Методи дослідження забезпечують комплексний аналіз матеріалу й об'єктивність отриманих результатів. В основу нашого дослідження покладено *спостереження* – для фіксації мовних та позамовних виражень емоцій та експресії, *описовий* – для ідентифікації та виявлення характерних особливостей емоцій та експресії, *аналізу та синтезу* фактичного матеріалу, що уможливило систематизацію й об'єктивну лінгвістичну кваліфікацію

фактичного матеріалу, частково метод *контекстуального аналізу* (для виявлення особливостей мовленнєвої реалізації емотивної та експресивної лексики), метод *компонентного аналізу* – для опису лексичної семантики аналізованих лексем.

Теоретичне значення магістерської роботи полягає в тому, що дослідження робить внесок у розвиток функційної лінгвістики, комунікативної лінгвістики, лінгвокультурології та лінгвокраїнознавства. Отримані дані щодо емотивних назв мають безпосереднє відношення до емотиології. Результати дослідження становлять певний внесок у розробку теорії емотиології в аспекті врахування взаємодії ознак мовної особистості з її національною мовною картиною світу.

Практичне значення магістерської роботи вбачається у можливості використання його теоретичних положень та результатів у практиці викладання лінгвістичних дисциплін, зокрема, у курсі лексикології української мови, фольклору, стилістики і культури мовлення, морфології української мови тощо. Набутий матеріал збагатить теоретичне дослідження емотивних назв у лінгвістичному аспекті, що дозволить говорити про емоції як лінгвістичну категорію.

Апробація результатів дослідження.

Тему нашого дослідження апробовано: 1) доповідь на Міжнародній студентській Кирило-Мефодіївській конференції «Стилістична роль емоційно-експресивної лексики у новелі М. Коцюбинського «Цвіт яблуні» (2021);

2) у звітній студентській конференції філологічного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова 2022 р. Тема доповіді: «Роль емотивної лексики у формуванні мовної картини світу письменника (на матеріалі новели М.Коцюбинського «На камені»).

Мета роботи, аналізований матеріал визначили її **структуру**. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатка.

У **вступі** викладаються аргументи для обґрунтування вибору теми, визначаються її актуальність, мета, завдання, предмет, об'єкт, вказуються методи дослідження, мотивується сфера теоретичного й практичного застосування результатів дослідження, подаються відомості про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі зібрано теоретичні відомості та проаналізовано основні терміни й поняття, які стосуються досліджуваної теми.

Другий розділ присвячено емоційно-експресивній лексиці в тексті новели «Цвіт яблуні».

У третьому розділі здійснено аналіз емотивно-експресивної лексики в новелах «На камені» та «Інтермеццо».

У висновках підбиваються підсумки проведеного дослідження.

Зміст магістерської роботи викладений на 76 сторінках, список використаних джерел налічує 60 позицій.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЕМОТИВНИХ НАЗВ

1.1. Історія вивчення емоцій в лінгвістиці та психології

Емоції є однією зі складових людської психіки, тому їх дослідженням та описом займаються передусім психологи. Однак люди найчастіше виражають свої почуття і дізнаються про почуття інших за допомогою мови, тому вивчення способів вираження емоцій у певній мові чи кількох мовах є завданням лінгвістики. Фактично мовознавці описують не самі почуття, а те, що зафіксувалося у значеннях їх назв та у мовній техніці вираження почуттів і повідомлення про них. Основою лінгвістичних досліджень, без сумніву, мають бути психологічні критерії характеристики й класифікації емоцій.

«Емоції (від лат. *emovere* — збуджувати, хвилювати) — психічне відображення у формі безпосереднього упередженого переживання змісту життєвих явищ і ситуацій, обумовленого відношенням їхніх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта. Емоції — неодмінні компоненти життєдіяльності, могутній засіб активізації сенсорно-перцептивної діяльності особистості.» — таке визначення емоцій подається у підручнику психології [Шапар, 2007, с. 127]. Емоційні процеси й стани у житті людини виконують пристосувальну функцію, що, на думку учених-психологів, є позитивним, оскільки нав'язує суб'єктові стереотипні дії, спосіб «аварійного» вирішення ситуації: утечі, агресії тощо. Якими б різними не були емоції, всі вони невіддільні від особистості, за справедливим зауваженням Ф. Крюгера «те, що людині цікаво, що хвилює, що видається смішним, більш за все характеризує її суть, її характер, індивідуальність» [Крюгер, 1984, с. 108].

Втім повна одностайність психологів у розмежуванні почуттів за певними групами відсутня. Зокрема, це стосується проблеми віднесення емоцій до позитивних чи негативних. У традиційній психології прийнято вважати позитивними ті емоції, які є бажаними, приємними для суб'єкта, а негативними – емоції, які є небажаними, неприємними для нього.

Однак, як стверджує Б. М. Куценюк, «подібний підхід є трохи механічним і далеко не завжди правомірним під час аналізу, наприклад, вищих емоцій. Куди можна, наприклад, віднести таку емоцію, як співчуття? За типом – ніби негативна, а соціально – позитивна» [Куценюк, 1987, с. 43–44].

Категоризація емоцій – дуже складна річ і вимагає врахування багатьох чинників. Зокрема, це стосується проблеми, з якої позиції розглядати емоційні реакції. Цей аспект не завжди виділяється психологами, оскільки більшість емоцій і з погляду спостерігача, і з погляду особи, яка реагує, оцінюється однаково. Наприклад, *радість* і спостерігачем, і суб'єктом оцінюється як позитивна емоція, а *злість* – як негативна.

Серед вищих емоцій виділяється так звана *група суспільних емоцій* або, як їх називав польський психолог В. Вітвіцький, *гетеропатичних*. Це такі почуття, за допомогою яких виявляється наше ставлення до інших живих істот: чи ми до них тягнемось, чи відвертаємось від них: чи ставимось до інших позитивно, чи негативно. Саме до цих гетеропатичних емоцій належить і полярна пара «*співчуття* – *злорадство*», яка неоднаково оцінюється суб'єктом і спостерігачем. Якщо розглядати *співчуття* з позиції суб'єкта, то це почуття, на перший погляд, можна вважати негативним, оскільки воно викликає страждання суб'єкта. Натомість з точки зору спостерігача *співчуття*, без сумніву, оцінюється позитивно.

Злорадство, навпаки, для суб'єкта є приємним відчуттям, він радіє з приводу нещастя іншого. Проте в суспільстві воно оцінюється негативно. На думку американського психолога К. Ізарда, «замість того, щоб говорити про негативні й позитивні емоції, було б правильніше вважати, що існують такі емоції, які сприяють підвищенню психологічної ентропії, і емоції, які, навпаки, полегшують конструктивну поведінку» [Ізард, 1980, с. 34]. У даному випадку позиція цього вченого, представника західної психології, дуже близька до буддійської традиції категоризації емоцій. На Сході розрізняють емоції, які сприяють духовному розвитку людини, тобто *конструктивні*, і ті, які йому перешкоджають, тобто *деструктивні*.

В історії психологічних досліджень неодноразово були спроби опису, класифікації і об'єднання емоцій у компактну систему, одна з таких спроб належить В. Вундту, який зауважив, що всю систему почуттів та емоцій «можна визначити як розмаїття трьох вимірів, у кожному з яких виміри мають два протилежних напрямки, які виключають одне одне» [Вундт, 1984, с. 49].

Емоції, без сумніву, належать до духовної сфери людського життя, тому класифікувати їх лише з позиції, прийнятої в традиційній психології, а саме чи добре ми почуваємося, переживаючи ту або іншу емоцію, чи ні, на нашу думку, недостатньо. Психологія, шукаючи об'єктивних критеріїв для розуміння емоцій, намагається ідентифікувати їх з певними фізичними станами, забуваючи, очевидно, що *психіка* походить від грецького «*душа*». Виходячи з головного принципу категоризації емоцій у східній традиції за їх роллю в духовному розвитку людини, на нашу думку, цілком правомірно використовувати як у психології, так і в мовознавстві саме терміни *деструктивні* й *конструктивні емоції*. Це дасть змогу глибше і всебічніше описувати емоції, не обмежуючись лише інтелектуальною оцінкою ситуації як бажаної чи небажаної для суб'єкта.

Важливим для нашої роботи в теоретичному відношенні є висновок про існування окремого рівня – стійких мікротекстів у формі словосполучень і речень, які утворені поєднанням лексики та синтаксичної структури. Останню властивість М. В. Гамзюк у своїй монографії вважає однією з категоріальних ознак фразеологізмів. Іншими категоріальними ознаками є відтворюваність та емотивність. Визначаючи емотивність категорійною ознакою фразеологічних одиниць, автор вважає за необхідне замінити нею вживану до цього лінгвістами іншу категорійну ознаку – експресивність, вважаючи останній термін розмитим, тобто таким, що не має чіткого визначення [Гамзюк, 2000, с. 13].

Детально розглядаються також семантичні властивості утворень, їхні категоріальні та емотивні характеристики. Автор проводить залежність між емотивними властивостями твірного фразеологізму та відповідними ознаками похідних лексем. Монографія М. В. Гамзюка має важливе теоретичне й практичне значення, зокрема для нашої кваліфікаційної роботи.

Цікавим і корисним видається нам дослідження внутрішньої форми слова (ВФС), яка є надзвичайно важливим мовним феноменом. Таке дослідження дає змогу вийти на досі незнані пласти мовної семантики, встановити закономірності історичного розвитку лексики, по-новому описати взаємозв'язок мови, культури та мислення, виявити закріплені в мові народні знання про світ і, в результаті, відтворити мовну картину світу. Незважаючи на безперечну актуальність і важливість цієї проблеми, у нас донедавна ВФС приділялося незаслужено мало уваги. Це пояснюється, очевидно, суто матеріалістичною орієнтацією радянського мовознавства, для якого вчення В. Гумбольдта про дух мови в цілому було неприйнятним.

Хоч В. Гумбольдта традиційно вважають насамперед кантіанцем, його вчення доцільно було б розглядати в контексті філософської системи Г. Гегеля, на що свого часу вказував іще Г. Г. Шпет [Шпет, 1987, с. 33]. Учення про абсолютний дух у Г. Гегеля і концепція духу мови у В. Гумбольдта виявляють велику подібність. Так само як реальність, за Гегелем, – результат діяльності абсолютного духу, так і в Гумбольдта матеріально виражені мовні форми – результат діяльності духу мови. Дух мови, що виражається за допомогою матеріального звука в устах мовців, творить мову за законами певного глибинного принципу, який визначає нею її своєрідність. Цей принцип і є тим, що В. Гумбольдт називав внутрішньою формою мови. О. О. Потебня показав, що внутрішня форма мови конкретніше виражається у ВФС, і тому першу можна дослідити через безпосереднє вивчення другої.

Тут, напевно, і закорінена та причина, через яку проблема ВФС не дістала в нас належної теоретичної розробки, адже системне й послідовне дослідження ВФС неодмінно виводить дослідника на феномен духу мови, існування якого матеріалістично налаштоване мовознавство відкидало як ідеалізм. Саме тому його прихильники і критикували так заповзято німецьке й американське неогумбольдтіанство, зокрема розробки Л. Вайсгербера та мовну концепцію М. Гайдеггера. Звісно, можна сперечатися щодо онтологічної кваліфікації духу мови (зрештою, вона залежить від філософського напрямку, на якому ґрунтується лінгвістична методологія, що її використовує мовознавець), але сама наявність цього духу, або, користуючись сучасною термінологією, іманентних законів розвитку мови, і, зокрема, внутрішніх закономірностей історичного розвитку лексики, непідвладних ані окремому мовцеві, ані мовному колективові, лишається безперечною.

Останнім часом найпомітнішими теоретичними працями безпосередньо щодо ВФС стали розвідки В. М. Русанівського та

Б. О. Плотникова [Русанівський, 1989, с. 14–28; Плотников, 1989, с. 115–132]. Ці та інші дослідження підтвердили припущення про те, що вона виражає певний погляд на денотат. Мовний знак, позначаючи реалію, своєю внутрішньою формою фіксує певну інтерпретацію цієї реалії, а сукупність таких інтерпретацій є системою знань, яка входить до мовної картини світу. Звідси випливає важливий висновок про те, що «семантика власне і є не що інше, як потужний пласт етномовно опосередкованих образів-уявлень людини про дійсність» [СУЛМ, 1997, с. 29], або, більш узагальнено, «мова є системою розуміння, тобто, врешті-решт, світорозуміння; мова і є саме світорозуміння» [Лисиченко, 1998, с. 822] .

Разом з тим неправильно було б uważати, що вивчення ВФС досі в нас було зовсім занедбаним. Ним цікавилися, але не прямо, а опосередковано: в контексті проблем етимології, історичної лексикології, теорії мовної номінації. Встановлено, зокрема, що матеріальні реалії номінуються здебільшого за їхніми зовнішніми або функційними ознаками: формою, розміром, кольором, місцем, призначенням, практичною цінністю тощо.

Згодом перед дослідниками закономірно постало питання: якщо матеріальні речі називаються в основному за зовнішніми ознаками, то як повинні йменуватися ті явища, які безпосереднього зовнішнього вигляду не мають: суспільні відносини, абстрактні поняття, психічні явища? Проведені етимологічні дослідження показали, що назви цих явищ мотивуються лексикою, яка позначає цілком конкретні, матеріальні предмети та дії, але при цьому включаються механізми метонімії та метафори.

Нині в лінгвістиці дедалі активніше розгортаються дослідження мовних картин світу, яку можна описувати й на матеріали ВФС.

1.2. Емоційно-забарвлена лексика: основні терміни та поняття

Поняття «експресивність» складається з таких компонентів:

- інтенсивність;
- емоційність;
- образність;
- оцінність;

Інтенсивність - це кількісна ознака семантичної насиченості слова або виразу.

Оцінність - це ставлення мовця до предмета мовлення. Тобто це закладена в слові позитивна або негативна характеристика людини, предмета, явища.

Не менш важливим компонентом експресивності є *образність*, хоча єдиного визначення поняття способу поки ще немає. Н.В. Губенко, наприклад, розглядає образ як нове, більш яскраве уявлення певного поняття, яке створюється в результаті зіставлення двох денотатів на базі їх загальної ознаки [Селіванова, 2010, с. 475].

Емоційність (емоційне забарвлення мови) - зазвичай розглядається в широкій і вузькій інтерпретації. У першому випадку вчені її трактують або як сукупність сфер вираження почуттів та емоцій суб'єкта [Денисюк, 1967, с. 3]. Сюди ж входить більша інтенсивність значення.

Під *емоцією* розуміється відносно короткочасне переживання, а саме: *радість, смуток, задоволення, тривога, гнів, подив*, а під *почуттям* - більш стійке ставлення: *любов, повага, ненависть* і т.д. Таким чином, людина і її емоції, з одного боку, є частиною самої об'єктивної дійсності, тобто відбиваними об'єктами реальної картини світу, а з іншого - беруть участь у формуванні мовної картини світу: людина - як активний суб'єкт відображення, мова - як засіб відображення, емоції людини - як одна з форм відображення об'єктивної дійсності.

У цьому й є специфіка емоцій будь-якої людини: вони - і об'єкт відображення в мові, і інструмент відображення самих себе і інших предметів реального світу.

Під *експресивністю* розуміють посилення виразності інформації, створеної за допомогою особливого підбору й комбінування мовних засобів.

Експресивність охоплює *чотири складові*: посилення, зображальність, емоційність і образність. Під *посиленням* ми розуміємо збільшення ступеня інтенсивності дії, під *зображальністю* - що характеризується і деталізуємо функцію експресії.

Джерелом образотворчості може бути наявність у семантичній структурі слова значень, які вказують на те, як відбувається дія, або сем, що деталізують цю дію. Емоційність, таким чином, відображає різні почуття, які переживає людина.

Як семантико-стилістична категорія, експресивність пов'язана з емоційністю, оцінністю, стилістичним забарвленням, однак не ототожнюється з цими поняттями. Емоційне в мові завжди є експресивним, проте не кожне експресивне явище належить до емоційних. Останнє пов'язано з тим, що в основі експресивності мовних одиниць лежать соціо-, психолінгвістичні й власне мовні критерії оцінювання виразних засобів. Тобто, експресивно-забарвлена лексика властива всім рівням мовної структури, оскільки вона сприяє деавтоматизації висловлювання, акцентуючи увагу на відтінках думки, емоційних оцінках сказаного.

Фонетичні, лексичні, дериваційні та граматичні одиниці мають неоднакову здатність забезпечення експресивності. Так, до експресивно-забарвленої лексики належать розмовні й просторічні лексеми, вульгаризми. У науковій літературі *експресивність* розглядають в різних аспектах і, відповідно, кваліфікують як явище стилістичне, функційне (мовне), прагматичне, синтаксичне або семантичне.

Другий варіант тлумачення поняття «емоційність в мові» - відображення й закріплення в семантиці слова почуття мовця, його ставлення до суб'єкта мовлення [УМ, 2001, с.137].

У загальному розумінні *емоційна складова* – це здатність мовної / мовленнєвої одиниці виражати емоції або почуття в цілому, описуючи їх. Емоції чи почуття виникають в результаті переживання людиною свого ставлення до навколишньої дійсності, причому вони можуть бути виражені як словами, так і іншими способами (невербалікою).

Дослідженням функцій мови займався К. Бюлер та ін. Результат досліджень різних учених дозволив виділити шість функцій мови:

- 1) пізнавальна;
- 2) комунікативна;
- 3) експресивно-емоційна;
- 4) спонукальна;
- 5) фатична (безпосередньо-контактна);
- 6) поетична.

В.Н. Гридін дає наступне визначення *експресивності*: «сукупність семантико-стилістичних ознак одиниць тексту, які забезпечують її здатність виступати в комунікативному акті як засіб суб'єктивного вираження ставлення мовця до адресата або змісту промови» [Селіванова, 2010, с. 10].

У більш широкому й загальнодоступному розумінні «*експресивність*» (лат. *expressio*) - це властивість мовної або мовленнєвої одиниці, а також тексту або його фрагмента, за допомогою якого автор висловлює своє суб'єктивне ставлення до змісту або адресата мови [Скалозуб, 2012, с. 157].

Експресивність виражає в тексті емоції героя. Як вказує Л. С. Виготський у своїй праці, емоції (лат. *emovere* - порушувати, хвилювати) - це валентні реакції на події, агентів або об'єкти, конкретна природа яких визначається способом сприйняття ситуації, що викликає емоцію [Агеєва, 1994, с.9]. Іншими словами, це стани, пов'язані з оцінкою значущості для індивіда чинників, що на нього впливають. Вони

виражаються, перш за все, у формі безпосередніх переживань задоволення або незадоволення його актуальних потреб і є одним з головних регуляторів діяльності. Головна особливість людських емоцій полягає в тому, що для них існує особлива емоційна мова.

Одиницею емотивного змісту є *емотивний компонент значення* (емотивне значення). Визначення емотивного значення полягає у виявленні емоційних явищ, вербалізованих у тексті.

Дослідники пропонують такі принципи визначення та інтерпретації емотивних значень:

- емотивне значення може бути утворене в констатації (номінації) емоційного явища або визначатися контекстуально;

- емотивні значення визначаються в процесі трансдериваційного пошуку при читанні тексту;

- емотивні значення вступають між собою в складні відносини, утворюючи нові емотивні значення (наприклад, «почуття внутрішнього протиріччя», «незадоволення» - «гнів»);

- одні емотивні значення можуть породжувати інші емотивні значення (напр., «почуття залежності» - «почуття обов'язку», «смиренність», «відчай» - «невпевненість в своїх силах»);

- приналежність до певного класу тональності визначається залежно від ставлення до емоційного явища його носія, а також згідно з мовою і життєвим досвідом дослідника;

- одні й ті ж самі емотивні значення в межах одного тексту залежно від супроводжуючих їх емотивних значень можуть мати як негативну тональність, так і позитивну;

- емотивне значення може не знаходити відображення в конкретній номінації емоційного явища, тоді вони визначаються за належністю до групи номінацій;

- емотивне значення - динамічна категорія: одне емотивне значення може зникати і з'являтися в тексті.

До емоційно забарвлених слів належать лексеми, які відображають позитивні або негативні емоції:

1) лексеми з негативною конотацією (слова, які позначають неприємні, негативні поняття – *ворог, вбивця, поганий, смертельний* і т.д.),

2) вульгаризми та лайливі слова - *дурень, телень, ідіотський* і т.д.,

3) лексеми з позитивною конотацією - слова, які позначають приємне, позитивне – *щастя, щасливчик, удача* і т.д.,

4) лексеми, які набувають емоційного забарвлення залежно від контексту. Так, наприклад, сама по собі лексема «*старий*» не є емоційно забарвленою, але у відповідному контексті може стати засобом зневажливого висловлення про людину, зацентовуючи увагу на небажаному для неї – віці.

Як і будь-яка лексична категорія, номінація особи може або мати стійке значення з емоційним забарвленням, або набувати його в тексті. У другому випадку в художній літературі часто використовуються метафори.

Емоційно-забарвленою лексика стає за таких умов:

1. Лексичне значення слова передбачає емоційне забарвлення.

2. Емоційно-експресивне значення з'являється завдяки словотвору – шляхом додавання афіксів та створенню нових форм слів.

3. Лексема є частиною стилістичної фігури. Це властиво художньому стилю. Слова, які самостійно не мають емоційного забарвлення, можуть набувати нових значень в складі стилістичної фігури.

1.3. Словотвір як інструмент творення емоційно-забарвленої лексики

На численність зменшувальних суфіксів в українській мові, за допомогою яких утворюються нові слова, вказувалось в першій Граматиці Живої Української Мови О. Павловського, що вийшла друком в 1818 році. Ці суфікси в одних випадках вживаються на позначення здрібнілості безвідносно до експресії, а в інших — для вираження найрізноманітніших відтінків емоцій: *захоплення, любові, симпатії, ніжності, нестлиивості, радості, співчуття, доброзичливості* або ж *гніву, зневаги, презирства, осуду, іронії*.

Зменшувальної форми набирають іменники, прикметники, прислівники і навіть займенники, числівники та дієслова. Здрібніло-пестливі слова поширені в усній розмовній мові, у фольклорі та в художній літературі. Прийом такого суфіксального словотворення характерний насамперед для живого усного мовлення.

Серед емоційно насичених слів, утворених за допомогою такого форманта, найбільше іменників та прикметників. Суфікси прикметникові переносяться на прислівники. А іноді – з однієї лексичної одиниці на іншу: наприклад, слово *синятко* твориться подібно до *зернятка*.

Здрібнілі форми широко використовуються в художній літературі. Найбільш активними були вони в творчості українських письменників ХІХ – початку ХХ ст. Це відбило й тенденцію відобразити в літературі живе народне мовлення, наблизити мову творів до емоційно-забарвленої розмовної. З великою любов'ю користувалися здрібнілими словами І. Котляревський, Т. Шевченко, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Леся Українка, С. Васильченко, М. Коцюбинський, П. Грабовський. Зменшувальні форми вживаються ними і, коли описується природа, і, коли зображується психологічний стан персонажів, і для передавання філософських роздумів[Шиприкевич].

Приєднуючись до основи, суфікси сприяють виникненню нових лексем, які входять в ужиток з певним лексичним значенням. Особливу групу становлять суфікси, які, приєднуючись до словотвірної основи, вносять у значення слова додатковий відтінок (певне емоційне забарвлення). Їх називають суфіксами *суб'єктивної оцінки* або – *демінітивними та пейоративними*.

Це засвідчує, що мова виконує, крім основної, комунікативної функції, також і додаткову – емоційно-експресивну. Відбиття дійсності, як логічної, так і емоційної, – єдиний процес пізнання матеріального та духовного світу.

Зменшувальні утворення, або демінутиви, – це похідні іменники, що виражають значення зменшеності, яке здебільшого супроводжує ще й значення суб'єктивної оцінки: позитивної (пестливість – *коник*), або рідше – негативної (зневажливість – *ідейка, гімназистик, дільце*).

Розрізняють демінутиви 1-го, 2-го і 3-го ступенів, що утворюються від іменників, позбавлених значення зменшеності: *хата > хатина > хатинка > хатиночка*; *хліб > хлібець > хлібчик*; *верба > вербиця > вербичка > вербиченька*. Зменшувальні утворення вживаються переважно в розмовній мові. Спочатку вони виражали значення об'єктивної зменшеності предметів, істот та явищ, а, з часом, почали передавати ще й значення суб'єктивної оцінки [УМ Енциклопедія, 2001, с. 206].

Демінутивні утворення зі зменшено-емоційними суфіксами функціонують у всіх самостійних частинах мови. Особливо яскравого вираження вони дістали в українській мові, яка характеризується надзвичайною милозвучністю (можливо, і саме завдяки демінутивним утворенням).

В художній літературі письменники користуються зменшено-емоційними іменниками з метою передачі емоційного, ліричного тону.

Демінутивні лексеми мовознавці класифікують по-різному. Зокрема, Г. М. Сагач пропонує таку градацію:

1. Зменшувальна лексика. До цієї групи належать слова, пов'язані з уявленням про кількісні відношення, тобто дається вказівка на розмір, міру вияву ознаки. Наприклад, *будинок – будиночок, хата – хатка*. У цій групі суфікси слів можна замінити лексичними синонімами, які вказують на розмір, міру, ступінь вияву певної ознаки та ін. Такими лексичними синонімами можуть бути прикметники *маленький, невеликий, короткий, вузький* та інші частини мови.

2. Пестлива лексика. Сюди входять слова, які не викликають уявлення про розмір предмета, а лише вказують на пестливе ставлення автора до нього. Наприклад, *водиця, годинка*.

3. Зменшено-пестлива лексика. До такої групи належать слова, які, з одного боку, викликають уявлення про розмір предмета чи явища, а з іншого, – вказують на ставлення автора до них. Наприклад, *сестриця, синок* [Сагач, 1976, с. 8–9].

Демінутиви-деривати продуктивного типу із суфіксом -к-а утворюються від іменників переважно жіночого роду (іноді, як мотивуючі, виступають іменники чоловічого, жіночого й спільного роду). Це здебільшого назви предметів, осіб, живих істот, проте іноді, як мотивуючі, виступають абстрактні назви.

Словотвірний тип із суфіксом -к-о є найбільш поширеним у мовотворчості українських письменників. Майже всі розглянуті похідні із суфіксом -к-о, як назви істот, так і неістот, мають зменшено-пестливі значення з переважанням відтінку пестливості, коли мотивуючими виступають назви істот, наприклад, *соловейко*. Або зменшеності, коли мотивуючі слова позначають предмети, наприклад, *личко*. Досить часто такі утворення виникають на базі дериватів із суфіксом -ат- (-ят-), наприклад, *близнятко, зернятко, курчатко*. Більшість назв істот цього типу є

похідними другого ступеня оцінки. Частина їх мотивується іменниками на -я/-ят-. Наприклад, *ангелятко, внучатко, дитятко, козятко*.

Словотвірний тип із суфіксом -ц-е простежується у лексемах на позначення неістот (конкретних предметів і речовин). Якщо мотивуючими виступають назви частин тіла або предметів, уявлення про які не пов'язане з поняттям про розмір, то похідні характеризуються виразним пестливим значенням, наприклад, *крильце, м'ясце*.

Частина дериватів із суфіксами -ечк-о, -очк-о утворені на базі демінутивів із суфіксом -к-о або -ц-е і виражають підсилену емоцію пестливості, як-от: *відеречко, личечко*. Іменники середнього роду, що мають закінчення -я, утворюють демінутиви цього типу на *-ячк-о*, наприклад, *здоров'ячко, листячко, коханнячко*.

Для всіх похідних із суфіксом *-оньк-/-еньк-* характерна суб'єктивна оцінка найвищої інтенсивності. У сучасній українській мові відносна кількість утворень цього типу менша.

Демінутивні іменники творяться за допомогою суфіксів зменшеності / пестливості, які приєднуються майже до всіх словотвірних категорій цієї частини мови: до назв осіб та неістот, назв конкретних предметів і абстрактних понять, збірних та одиничних предметів. Іменники здатні виражати реальну, об'єктивну зменшеність або збільшеність предметів, які завжди виявляють відношення похідності з іменниками, у яких відсутня сема зменшеності-збільшеності, і зберігають, як правило, граматичний рід, властивий мотивуючому слову, як-от: *дорога – доріжка, сонце – сонечко, вітрище – вітер*.

У назвах істот, зокрема людей, переважає експресивно-емоційна оцінність, а в назвах неістот може виражатися як реальна зменшеність / збільшеність предмета, так і позитивна чи негативна його оцінка. Наприклад: *донька, донечка; деревце, віконечко; зайченя* [Скалозуб, 2012, с.159].

Емоційно-експресивна лексика є однією з найбільш сприятливих до змін та трансформацій. Оскільки її головним завданням є висловлення емоцій та переживань, в даному виді лексики допускається творення нових форм слів та набуття лексемами нових значень.

До основних способів творення емоційно-експресивної лексики належать словотвір, розширення значень уже існуючого слова, створення лексеми для номінації того чи іншого відчуття, застосування стилістичних фігур (епітети, метафори, порівняння).

Найчастіше з вище названих засобів використовується словотвір.

1.4. Стилістичні фігури як засіб творення емоційно-забарвленої лексики

Метафора – один із засобів вторинної номінації, суть якої полягає в уживанні слова, що позначає певний предмет (явище, дію, ознаку) для номінації іншого предмета на основі подібності, яка впливає з їхнього порівняння, зіставлення за асоціацією [Венгринюк, 2010, с. 230].

Вона стала об'єктом наукових пошуків ще в античності. Давньогрецький філософ і вчений Аристотель визначив метафору як вид особливого тропу, описавши її, як спосіб переосмислення значення слова на основі подібності. Аристотель зазначав, що метафора репрезентує перенесення імені з об'єкта, позначеного цим іменем, на деякий інший об'єкт [Агеєва, 1994, с. 10]. На його думку, метафора бере участь у створенні індивідуально-художнього образу світу в художньому мовленні, виявляючи при цьому особливості творчої індивідуальності автора.

У визначенні сутності метафори, як засобу вторинної номінації, в сучасному мовознавстві сформувалося кілька основних підходів. Перший підхід кваліфікує метафору як лексикологічне явище. Його прихильники вважають, що метафора реалізується в структурі мовного значення слова. Цей підхід передбачає виявлення і класифікацію мовних якостей метафори

(морфологічній, словотвірній, синтаксичній). Тут витлумачення метафори ґрунтується на виокремленні семантичного процесу, коли форму мовної одиниці, або оформлення мовної категорії, переносять з одного об'єкта позначення на інший на основі подібності між цими об'єктами, та похідного значення мовної одиниці, утвореного на основі названого семантичного процесу. Прихильники другого підходу тлумачать метафору, як логічну операцію, що передбачає перенесення слова-поняття з однієї групи на іншу.

Логічний підхід стирає ту різницю, яка розмежовує метафори мови й метафори стилю. Дослідники зазначають, що вона вчить дублювати ознаки з предмета, перетворюючи світ предмета у світ змістів. Дослідниця розглядає метафору як засіб створення лексики «невидимого світу», що відображає внутрішнє життя людини. Мовознавиця переконує, що під час вираження емоцій виникає зведений образ почуттів. Він виявляється в наборі суперечних один одному з погляду логіки предметного світу предикатів і створюється підпорядковано особливій логіці світу душі. Третій, когнітивний підхід, став панівним у сучасному мовознавстві. Його прихильники – Дж. Лакофф і М. Джонсон, Е. Мак-Кормак, П. Рікер, Т. Кун – розглядали метафору як засіб концептуалізації дійсності.

На думку О. А. Хорошун, когнітивні дослідження механізмів метафоричної концептуалізації спричинені зміною статичного погляду на світ як жорстко детермінованої системи складових, розглядом світобудови як динамічної системи, яка розгортається навколо людини [Денисюк, 1967, с. 25].

Метафора є одним з основних механізмів розвитку лексичної системи мови, її вдосконалення та уніфікації. Серед системи тропів вона посідає центральне місце, оскільки дозволяє як найяскравіше відтворювати образи навколишнього світу, репрезентуючи їх у найнесподіваніших асоціативних моделях та формах.

Отже, варто характеризувати метафору як результат взаємодії образної та вербальної системи. Інформацією про конкретні об'єкти та їх зміст оперує образна система, організовуючи перцептивну діяльність, а вербальна система інтегрує дискретні лінгвістичні дані у структури знань вищого порядку. Перша з них пояснює гештальтну природу метафори, а друга – роль мовної компетенції в її інтерпретації. Творення мовної метафори відбувається у мисленні й ґрунтується на здатності людини вловлювати та формувати асоціативні зв'язки між поняттям, що набуває підтвердження у теорії діяльності мозку, активності його нейронних клітин.

У стилістиці метафору прийнято ототожнювати з метафоричним порівнянням, алегорією та персоніфікацією.

Розрізняють метафору загальномовну та індивідуально-авторську. Загальномовні метафори відтворюють ті переносні значення, що широко поширені у розмовній мові та будуть зрозумілі майже кожному, тоді як індивідуально-авторська метафора створюється лише в контексті певних художніх творів.

1.5. Семантика емотивних назв (психічний і духовний світ)

Ми не можемо уявити наше життя без думок, здогадів і міркувань. Ми не можемо уявити його без емоцій, почуттів і переживань. Власне, без здатності замислюватися й відчувати, людина не була б людиною, не була б навіть живою істотою, і скидалася б радше на дерев'яний стовп.

І хоч у цій ділянці й досі лишається багато чого неясного та загадкового, проте дещо їм уже вдалося з'ясувати.

Встановлено, наприклад, що «психічна» лексика має одну цікаву особливість. Порівняймо її зі звичайними словами, які позначають матеріальні речі (*стілець, книжка, собака, тролейбус*). Ці предмети цілком реальні – їх можна побачити або навіть помацати руками. Через це нам

неважко виразити словом ті звичні дії, які ми з ними проробляємо: *приставити стілець, розгорнути книжку, покликати собаку, вийти з тролейбуса.*

Натомість думки й емоції, як ідеальні сутності, ані побачити, ані помацати не можна. Не можна їх ані поставити, ані розгорнути, ані покликати, їх можна лише відчутти. Вони, хоч і реальні, але невидимі. І звідси постає питання: якщо явища психічного світу не мають зовнішнього вигляду, то як людині сказати про них? Як їй висловити те, що вона відчуває і над чим міркує? Як сказати про те, що в неї на думці, на душі?

Українська мова виявилася в цьому плані напрочуд винахідливою. Вона виробила значний арсенал лексичних засобів, за допомогою яких мовець може повідати іншим про свій внутрішній світ. Що це за засоби? Це переносні метафоричні значення, які розвинулись у звичайних дієсловах і прикметниках. Йдеться, головним чином, про лексику, що в прямому значенні вживається стосовно людини та її життєдіяльності.

Як саме це відбувається, простежимо на конкретних мовних прикладах. За ці приклади нам правитимуть узвичаєні вислови, фразеологізми, стала синтаксична сполучуваність українських назв думок та емоцій, які ми будемо брати з художніх творів. Це дасть змогу побачити, що стосунки між людиною та її думками й емоціями вимальовуються не такими простими й однозначними.

Отже, починається все з появи думок та емоцій. З'являються вони звідкілясь іззовні – конкретніше мова про це нічого нам не говорить, тільки дорівнює їх до тихого-мирного пішохода: *прийшла до голови думка, дур зайшов у голову, на мене найшла нудьга.* Інколи мова вказує точніше, в яке саме місце в голові з'являються «новоприбульці»: *приходить на пам'ять, збрести на думку, навернутися на гадку.*

Мова показує нам, що *небесна блакить* – це звичайне місцеперебування думок і почуттів, наче вони хмари або пташки.

Неприємні почуття зазвичай не просто приходять, а наближаються обережно, помалу й несподівано. Наприклад, «Тяжкий біль підступив йому до серця» (О. Маковей); «Стала приступати до її серця досада» (Леся Українка). А ось невеселі думки й почуття, підозри та сумніви приходять не відкрито, а непомітно закрадаються, уподібнюючись до злодія, що залазить глупої ночі до нашої хати: «В наші серця закрався страх, се боже знамення не на добро єсть нам!» (В. Малик), «Мимоволі закрадається сумнів: чи може нове видання правити за надійне джерело історичних відомостей?» (З преси).

Щоправда, небажані й непотрібні думки та почуття можуть іще прибувати відкрито й гучно. Тоді мова уподібнює їх до нахаби, який, утискаючись, настирливо нав'язує нам свою присутність, хоч його про це ніхто не просить: «Ті грішні думки все чогось настирливо лізли йому в голову» (І. Нечуй-Левицький); «Нудьга його задавила на чужому полі» (Т. Шевченко); «Навіть на здорові душі Сум і туга насіда» (І. Франко); «На Чіпку налягла ще гірша журба» (Панас Мирний).

Однак, мова порівнює появу думок та емоцій не лише з пішоходом, крадієм і нахабою, а й з такою могутньою природною стихією, як вода. Порівняймо сталі вислови: *наплили спогади, приплив емоцій, нахлинули почуття, сплигло на розум*. У Ю. Яновського читаємо: «Комбайнер відчуває, як сміливість хвилями накочується на його серце». Коли ж треба сказати, що думка чи спогад з'явилися несподівано й невідомо звідки, то мова пропонує нам скористатися «підводною» метафорою: «На хвилину в лейтенанта зринуло припущення, від якого радісно забилося серце» (П. Панч); «У пам'яті зринули спогади, як він увірвався у її життя, подарував надію, щастя, віру, а потім усе розбив» (З преси).

Найрізноманітніші психічні явища мова уподібнює до людських рук чи тісного одягу, а якщо йдеться про надто неприємні переживання – то навіть і зашморгу.

Психічні сутності можуть з'являтися і з протилежного напрямку – не лише з підводних низин, а й з піднебесних вершин. Якщо там вони впливають, то тут вони падають. Це достеменно засвідчують такі сталі вислови: *спадати на розум, думка запала в голову, припала охота (до чогось)*. Взагалі мова показує нам, що небесна блакить – звичайне місцеперебування думок і почуттів, наче вони хмари або пташки. Це твердження можна підкріпити не однією цитатою з української класики: «Мислі пливли от як ті білі хмарки в небі» (Г. Хоткевич); «Буває іноді, Катре, що як налинуть ті думоньки та як підхоплять на крилоньки, та й занесуть-за-несу-уть...» (С. Васильченко); «Незчулися батько-мати, як з літами й думи про синів до них налетіли» (А. Головка).

Інколи джерелом думок чи ідей може слугувати якась невідома особа, що передає їх, мовби звичайнісіньку побутову річ: *подати думку, підкинути ідею, висунути гіпотезу*. А нам нічого не лишається, як взяти їх, або, точніше, підпустити до себе: *прийняти пропозицію, припустити думку, слухне припущення*. Деякі приклади засвідчують, що думки й емоції можуть з'являтися не тихо-мирно, а войовничо й агресивно: *стукнуло в голову, шибнула думка в голові*.

Порівняймо: «Відвезуть, відвезуть, відвезуть, – *стукало щось молотком у її голові за кожним кроком, коли вона поспішала до Івана*» (М.Коцюбинський). Раптову появу почуття мова дорівнює й до інших малоприємних речей. Наприклад, *до гостряка чи кулі, яка робить наскрізну рану: «Страх мене такий проїняв, що ногами з місця не зрушу»* (Григорій Тютюнник); *до холоду, сирості або протяжного вітру: «Всі почуття її на мить завмерли, отупіли, щоб по хвилиній залякlostі прохопити всю її істоту непереносно гострим болем»* (З. Тулуб); *до розбійника чи партизана; «Якась втома вечорами нападає і часто голова болить»* (Леся Українка).

Від раптової появи таких «непроханих гостей» людина відразу ж почувається незручно, неспокійно, незатишно, і, як ми побачимо далі, це тривожне передчуття її не обманює.

Отже, прийшовши до людини, з'явившись у її голові, думка не полишає своє нове місцеперебування. Без зайвих церемоній вона вирішує осісти тут всерйоз і надовго. Порівняймо узвичаєні вислови: *думка не виходить з голови, мене не покидає сумнів, не полишають тривожні передчуття, невідступне бажання, стояти в уяві, стояти в пам'яті*. Думка виявляється невідчепною, її не так легко спекатися. Що ж до новоз'явлених емоцій, то вони теж не виходять і вражають своїми масштабами: «Голос у Талі радісно тремтів, як вона швидко про все це розказувала, її справді обнімала *безмірна радість...*» (Б. Грінченко); «Інша річ – обличчя тих, котрі знають, що через хвилину їх уже не буде. Уявімо себе на їхньому місці – цього досить, щоб відчутти *безмежний розпач*» (Г. Пагутяк). А от здогади приголомшують своєю величезною кількістю – аж до того, що поміж них можна навіть загубитися: «Нацбанк також *губився в здогадах* щодо причин дефіциту доларів і тому змінював щодня курс продажу американської валюти» (З преси).

Психіка, душа людини постає ареною запеклої боротьби. Думки, почуття й бажання відіграють явно «ворожу» роль» Це не помічники, не покровителі, не доброзичливці, а завойовники та порушники спокою, які вперто намагаються нав'язати людині свою владу.

Людина, звичайно, спочатку зустрічає «завойовників» у всеозброєнні, намагається витримати оборону, мужньо відбиваючи їхні зазіхання, не даючи розгорнутися на повну силу: *стримувати гнів, стримувати бажання, гамувати душевний біль, тамувати хвилювання, відганяти осоружні думки, приглушувати нерішучість, подавити неприємні згадки*. Проте агресори виявляються значно сильнішими за людину та її волю. Вони зовсім не збираються коритися й діють на власний розсуд. Вони

наполегливі й невіддатливі: *непереборний смуток, непоборна напруга, нездоланне прагнення, невгамовна печаль, безконтрольний учинок, сила звички.*

Невідконтрольність людині її думок засвідчує і такий відомий фразеологізм, як *нема царя в голові*. Простежимо, якими ще епітетами послуговуються наші письменники: «В спокої цім — *тривога безупинна* своїм кривавим тріпала крилом...» (М. Рильський); «Тоді було це на світанні... щока і огневе плече. Лилось *нестримане бажання* од золотих її очей» (В. Сосюра); «Костя мучили здогадки й *непереможна цікавість*» (О. Донченко).

Отже, відчайдушні вольові зусилля захиститися від навали емоцій, думок і бажань – стримати, спинити чи бодай зловити їх – зводяться нанівець і людина змушена крок за кроком одступати. А зухвалі завойовники, побачивши вивішений білий прапор, ще дужче посилюють свій наступ і починають мало-помалу брати владу.

Спочатку вони ганяються за людиною назирці: «Під час розмови *переслідувала* мене неуханно думка, що сей бідолаха не зазнав від колиски доброї хвилини» (О. Кобилянська). Потім урешті наздоганяють і затримують її: «*Страхом переймає* коваля» (Н. Кобринська). Спинивши свою «жертву», починають брати її до себе в руки: *сумнів бере, жаль бере, брати за живе, брати за серце, хапати за душу, досада хапає, захопило дух, одержимий зненавистю*: «*Жаль мене розібрав*. Пішов я до в'їта, до радниці – він там з писарем податки відбирає» (І. Франко); «*Наглий страх* женця забрав» (П. Грабовський).

Досить показовим у зв'язку з цим є дієслово *охоплювати*. Пряме його значення – «*хапаючи, тісно обводити руками, туго стискати; оточувати з усіх боків*». У переносному значенні («*повністю оволодівати, заповнювати*») воно сполучається чи не з усіма назвами почуттів та емоцій: *тривога, радість, неспокій, настрій, почування, хвилювання, досада, страх,*

*щастя, переляк, туга, горе, журба, смуток, передчуття, ревности, злість, гнів, сором, розпач: «Знов охопила їх надія на щось хороше» (Марко Вовчок); «Смуток все більше охоплював Данька» (О. Гончар). Охоплювати можуть також думки, здогади, сумніви, підозри, враження. Як бачимо, найрізноманітніші психічні явища мова уподібнює тут до людських рук чи тісного одягу. Людина дедалі більше відчувається приреченою, розуміє, що її справу програно, що єдиний вихід для неї – капітулювати перед лютою навалою: *дати волю серцю, піддатися спокусі, віддатися спогадам*. Нахабні ж агресори тим часом остаточно забирають свою жертву та її серце в полон: *страх заповнив душу, покорити серце, перебувати в полоні забобонів, заволодіти увагою*. І в результаті можна констатувати одне: думки й переживання врешті-решт цілком і повністю оволоділи людиною. Мова приписує їм стихійну, навіть богатирську силу: *владне бажання, всевладне кохання, всемогутнє почуття, панівний настрій*.*

Думки, наприклад, можуть людину кудись силоміць погнати: *«Понесли його думки на поле, між зелені жита, де він вперше зустрівся з Галею...» (Панас Мирний); «Думки на мінливих крилах і хвилях заносили його в рідне село» (М. Стельмах).*

Буває й таке: *думки гризуть голову, совість не дозволяє, докори сумління, жах скував усе тіло, мучать нічні страхіття*. І зовсім не випадковими в цьому контексті видаються порівняння з хижими тваринами: *«Володько задирає голову, і в ньому негайно прокидаються хижі бажання знов позмагатися з тими птахами» (У. Самчук); «Нащо ховає в серці дику лють?» (А. Малишко).*

Попри тимчасові невдачі, попри вимушений відступ, людина зовсім не збирається здавати свої позиції та складати зброю. Насправді боротьба триває.

Щоб у цьому пересвідчитися, придивімося уважніше до дієслів *долати* та *змагати*, їхня характерна особливість полягає в тому, що вони енантіосемічні, тобто можуть уживатися в протилежних лексичних значеннях. З одного боку, вони означають: *охоплювати, оволодівати* людиною (*про думки, почуття, емоційний стан*): *розпач остаточно здолає його*. «Маю надію, що ви зрозумієте й розділите зі мною ті вельми суперечливі *почуття*, котрі мене в цій хвилині *змагають*» (О. Забужко).

А з іншого боку, ці дієслова мають значення «*справлятися з почуттям, переборювати бажання (про людину)*»: «Ішла дитина, на очах росла. *Змагала в серці острах* передвічний» (М. Рильський); «Наскільки *страх*, настільки вона людина і «Хто *страх* здолав, у того й мова вільна» (афоризми). Отже, в лексичній структурі цих двох дієслів яскраво відбилися відчайдушні змагання між емоціями та людиною – хто кого переможе. В українській мові є чимало й інших дієслів, що засвідчують, як людина мужньо відвойовує в незваних гостей свою незалежність: *боротися з важкими думками, побороти бажання, перебороти спокусу, пересилювати душевний біль, братися за розум*. У деяких узвичаєних висловах людина виступає водночас і суб'єктом, і об'єктом дії: *зробити над собою зусилля, перемогти себе, пересилати себе, опанувати себе, оволодіти собою, не давати собі попусту*. Хоч ми розуміємо, що насправді вона тут веде боротьбу не стільки із собою, скільки зі своїми шкідливими звичками та вадами характеру.

Врешті-решт людина переходить у контрнаступ і починає брати реванш: *приборкувати переживання, перемогти шкідливі звички, тримати увагу, перевести увагу на інший предмет, упоратися з хвилюванням, устояти проти спокуси, вільний од забобонів, задавлена зненависть, притлумити комплекс неповноцінності*.

Отже, доклавши величезних зусиль, душевну рівновагу відновлено. А емоціям не лишається нічого, як безславно полишити поле бою: *відлягло від*

серця, відпала охота, відійшло від душі, біль відпустив, образа зникла, почуття минули, думка загубилася, викинув із серця, вилетіло з голови, вивітрилося з пам'яті, облишити сумнів, розігнати підозри, спасти в непам'ять. Те саме засвідчують і цитати з художньої літератури: «Виросла Яринка на панну Ярину й мусила *позбутись думки*, що все, що її оточує, належить до батька, або може бути куплене батьком за гроші (М. Коцюбинський)»; «Я пам'ятаю, що при цьому ти всміхнулась і що мені раптом зовсім *одійшов той страх*» (Л. Українка); «Ці думки треба записати. Завтра вони *розпливуться, розлізуться*» (Ю. Мушкетик).

Таким чином, людина врешті-решт повернулася до свого звичного стану.

Досі ми знали, що про думки й емоції говорить нам наука – з курсу загальної психології, який проходили раніше. Також ми знали, як представлені вони в мистецтві – з жанру мелодрами, який побутує в літературі, театрі та кіно. А тепер ми дізналися, як вони відбилися в українській мові – на матеріалі сталої синтаксичної сполучуваності відповідних назв. І слід визнати, що картина відкрилася нам доволі оригінальна й несподівана.

На відміну від науки й мистецтва, у мовній картині світу письменників почуття й інші психічні явища представлені активними діями, тобто виявляються живими істотами, які подібно до людини можуть виконувати найрізноманітніші дії – приходити, й плавати, стояти, капати тощо. Сама ж психіка, душа людини постає ареною запеклої боротьби. Думки, почуття й бажання відіграють «ворожу» роль. Це завойовники та порушники спокою, які вперто намагаються нав'язати людині свою владу. Вона ж спочатку намагається чинити цій войовничій навалі слабкий опір – та безуспішно. «Окупанти» виявляються невідконтрольними та сильнішими: вони беруть її в полон і починають з неї жорстоко знущатися. Однак, згодом людина

набирається духу, мобілізує свої зусилля й дає непроханим гостям гідну відсіч.

Отже, на прикладі «психічної» лексики можна наочно пересвідчитися, який це важливий механізм – переносне значення. Без нього мова спинилася б на місці: не могла б динамічно розвиватися й обслуговувати наші комунікативні потреби й запити. Досі, аналізуючи її переносні значення, ми писали: *порівнює, прирівнює, уподібнює*. Але насправді, звичайно ж, уподібнює не мова, а людина – творець мови. А точніше – наші літературні класики: вони інтуїтивно відчують, які метафоричні моделі властиві українській мові та які переносні значення можуть у ній закріпитися.

1.6. Мотивація українських емотивних назв

Об'єктом дослідження П. О. Селігея саме з погляду ВФС стала одна з груп «непредметної» лексики – назви емоцій. Дослідження П. О. Селігея базується на тому, яка саме лексика послужила джерелом для номінації емоцій і які при цьому спостерігаються семантичні закономірності [Селігей 2001; Селігей 2005]. На думку дослідника, назви емоцій метонімічно виникають від назв якихось «емоціогенних» предметів, явищ, життєвих ситуацій, подій, що не залишають людину байдужою, неодмінно викликають у неї ті чи інші переживання. Напрямок семантичного розвитку: *«предмет або ситуація = емоція, яку вони викликають»*. Згодом ця нова назва поширюється на схожі емоції від інших явищ. Аргументоване, ґрунтовне дослідження внутрішньої форми назв емоцій надало можливість авторові зробити цікаві висновки:

- Надзвичайно велика кількість назв неприємних емоцій походить від лексики, яка позначає болісний фізичний вплив на організм людини або яесь механічне ушкодження, неприємний вплив на тіло чи шкіру.

- Менше трапляється назв емоцій, мотивованих лексикою приємного дотикового впливу.
- Лексикою зорових відчуттів мотивуються такі назви: *заздрість, завидки, ненавидіти, презирство, зверхність*.
- Від назв смакових відчуттів походять: *гіркота, кислий, насолода, смакувати*.

Нерідко емоції супроводжуються змінами в зовнішній поведінці людини: змінюються міміка обличчя, темп, гучність та інтонації мовлення, активізуються жестикуляція й рухи тіла, що також зафіксувалось у семантичних мотиваціях. Від жаху людина може тремтіти тілом, здригатися, метушитися: *дрижати, труситися* тощо.

Низка назв мотивована дієсловами руху, або лексикою на позначення фізичної активності, адже, коли людина зазнає бурхливих емоцій, вона починає енергійно рухатися, ворушитися, ходити, бігати тощо: *емоція, зворушення, поривання, розходитися, ярість*.

Пережиті емоції спонукають людину до певних дій, які можна узагальнено передати через ідею відстані між людиною і тим предметом або іншою людиною, що викликає в неї цю емоцію. Приємні предмети притягують до себе людину, а неприємні – відштовхують. Через це назви приємних емоцій можуть мотивуватися лексикою зі значеннями короткої відстані, зближення, контакту, а неприємних – зі значеннями довгої відстані, відторгнення: *близькість, відданість, прихильність, приємність* тощо.

Емоційне переживання звичайно супроводжуються фізіологічними змінами в самому організмі. Давня й середньовічна людина не могла правильно кваліфікувати причини душевного та фізіологічного дискомфорту і тому метафорично пояснювала ці процеси в організмі шляхом асоціацій з уже відомими їй явищами природи і за допомогою бінарних опозицій або певних донаукових уявлень.

Сильні, нестримні емоції часто уявляються як бурхливе явище і тому мотивуються назвами навалного вітру: *обурення, буря, розбурхатися, спокій, тиша, утіха* тощо.

Пристрасні почуття досить регулярно асоціюються з вогнем: *вогонь, горіння, горе, запал, гарячка, палати, печаль*.

Стан душевного неспокою метафорично передається образом бурхливої або каламутної води: *баламутитися, замішання, каламутитися, кип'ятитися, колотитися* тощо.

У семантичних мотиваціях деяких назв емоцій відбилися закорінені у міфічній свідомості опозиції важкого / легкого, верху / низу. Назви неприємних емоцій регулярно мотивуються словами, що позначають щось *важке*, тобто в мові дія неприємного почуття асоціюється з фізичним тиском на людину, який гне її додолу.

Таким чином, більшість назв емоцій (хоч і не всі) мотивується не випадково, а відповідно до усталених метонімічних механізмів та наявних у мові образів-мотиваторів, які до певної міри диктують, зумовлюють цей вибір. Звідси постає питання про наявність чи відсутність закономірностей у семантичних мотиваціях.

Звертає на себе увагу й той факт, що лексика, якою етимологічно мотивуються назви емоцій, до певної міри збігається з лексикою, з якою ці назви стало сполучаються в мовленні. Лексика на позначення компонентів емоційного переживання, від якої метонімічно утворилося чимало назв емоцій, тематично збігається з групами лексики. Дослідники зазначають, що оскільки внутрішній світ людини моделюється за зразком зовнішнього, матеріального світу, основним джерелом психічної лексики є лексика «фізична», використувана у вторинних, метафоричних смислах». Відбір предикатів для повідомлень про психічну сферу звичайно диктується тим загальним образним рядом, на основі якого відтворюється духовне життя людей». Серед метафоричних образів, які слугують джерелом предикатів для

назв емоцій і почуттів, є, зокрема, образи **вогню, води, тягаря (чогось важкого), поранення (фізичного ушкодження), світла й темряви**, тобто відтворюється той самий набір метафор, на який виводить і *етимологія* метафоричних назв емоцій.

РОЗДІЛ 2. ЕМОЦІЙНО-ЗАБАРВЛЕНА ЛЕКСИКА В НОВЕЛІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО «ЦВІТ ЯБЛУНІ»

2.1. Лексеми з емоційно-експресивним значенням у тексті новели «Цвіт яблуні»

Новела «Цвіт яблуні» вперше була надрукована в літературній збірці «На вічну пам'ять Котляревському» 1904 року. І. Франко зазначав, що «ця психологічна студія виявляє руку великого майстра і незвичайно тонку обсервацію дуже складного психологічного процесу – враження письменника, у якого вмирає єдина улюблена дитина і якого фантазія при тім, всупереч його волі, нотує і складає всі деталі – як матеріал для майбутнього твору» [Костенко, 1969, с. 102].

Твір не має сюжету в звичайному розумінні цього слова. Основний зміст – переживання батька-художника, його спостереження, поглиблений аналіз переживань. Форма розповіді – від першої особи, що надає більшій інтимності й ліризму, допомагає глибше розкрити всі найтонші душевні порухи персонажа.

Серед лексем, які описують переживання героя, можемо виділити кілька синонімічних рядів, основне значення компонентів яких має емоційне забарвлення.

Перша група – лексеми зі значенням *‘глибоке сумне переживання’*: *тривога, мука, горе, туга, жах, жаль, гніт, сльози, гарячка*.

Тривога – неспокій, збентеження, викликані якимсь побоюванням, страхом перед чимось, передчуттям неприємного, небезпечного [СУМ].

Жаль – 1. Важкий настрій, що викликається якоюсь невдачею, горем і т. ін.; сум, печаль, скорбота. 2. Співчутливе ставлення до чийого-небудь горя, переживання. 3. Незадоволення з приводу чого-небудь: скарги, нарікання[СУМ].

Мука – страждання, зумовлені фізичними болями, духовними переживаннями тощо[СУМ].

Жах – почуття, стан дуже великого переляку, страху, що охоплює кого-небудь[СУМ].

Туга – почуття глибокого жалю; важкий настрій, переживання, спричинені якимсь горем, невдачею [СУМ].

Горе – 1. Душевні переживання, печаль, смуток. 2. Обставини, події, що викликають страждання [СУМ].

Сльози – плач, ридання, горе, страждання [СУМ].

Емоційно-експресивного значення лексема може набувати як додаткового за аналогією до призначення предмету, номінацією якого є це слово. Наприклад, лексеми «*гніт*» та «*гарячка*». Слово «*гніт*» спершу означало предмет, який своєю вагою фіксує та тисне на предмет. Переживання схоже впливають на психологічний стан людини. Тому цим же словом «*гніт*» стали називати і емоцію. Таким чином, у лексеми з'явилося два значення – пряме і переносне:

1. род. а. Важкий предмет, що кладеться на що-небудь для постійного тиснення. 2. род. у, перен. Те, що морально пригнічує, мучить [СУМ].

«*Гарячка*» спочатку означала фізичний стан тіла: «хвороба, що супроводжується високою температурою тіла; пропасниця». За аналогією до відчуттів під час захворювання виникло переносне значення цього слова: «Стан великого збудження»[СУМ].

Ще одну чисельну синонімічну групу становлять лексеми зі значенням 'погане ставлення до чого-небудь': *гидко, страшно, жалко, трудно*. Ці слова є синонімами лише в контексті, але лексичне значення їх відрізняється:

Гидко – оцінка чого-небудь як такого, що викликає неприємне, гидливе почуття (виглядом, смаком і т. ін.); брудний, огидний [СУМ].

Страшно – відчуття, яке своїм змістом, своєю суттю викликає, вселяє почуття страху, яке своєю небезпекою, важкими наслідками викликає, вселяє почуття страху [СУМ].

Жалко – розмовна варіація лексеми «*жаль*». Означає ‘*важкий настрій, що викликається якоюсь невдачею, горем і т. ін.*’; співчутливе ставлення до чийого-небудь горя, переживання; жалість, співчуття; незадоволення з приводу чого-небудь: скарги, нарікання [СУМ].

Трудний – 1. Який вимагає багато праці, великих зусиль, напруження для виконання, здійснення, подолання, опанування, втілення й т. ін.; важкий. 2. Пов'язаний з великим фізичним чи розумовим напруженням, зусиллям. 3. Сповнений багатьох труднощів, випробувань; критичний. 4. Який важко витримати, пережити (через матеріальні нестатки). 5. Пройнятий багатьма турботами, переживаннями [СУМ].

Психологічний стан героя та його дружини описано багатьма епітетами. Серед прикметників можна виділити такий синонімічний ряд, який об'єднує лексичне значення ‘*пригнічений*’: *скривджений, бідний, одинокий, темний, похмурий, важкий, чуткий, гіркий, нерозважний*. Більшість цих лексем стають синоніма лише в контексті, але так само, як і попередня група слів, має різницю в лексичному значенні.

Скривджений – той, кому завдали кривди, образили [СУМ].

Бідний – який викликає співчуття; нещасний, бідолашний [СУМ].

Одинокий – який не має сім'ї, рідних; самотній; який не має друзів, близьких, однодумців; чужий у певному середовищі [СУМ].

Темний – в переносному значенні – тяжкий, безрадісний, сумний [СУМ].

Похмурий – нахмурений, насуплений, у поганому настрої; пов'язаний з сумним або поганим настроєм, неприємними емоціями (про психічний стан, почуття і т. ін.) [СУМ].

Тяжкий – у даному контексті – сповнений труднощів, нестатків, горя [СУМ].

Гіркий – у переносному значенні – сповнений горя, біди; тяжкий; який зазнав горя, біди [СУМ].

Нерозважний – якого неможливо заспокоїти, утішити; безутішний [СУМ].

Чуткий – дуже вразливий, неспокійний, який швидко й глибоко реагує на події, життєві явища; чутливий [СУМ].

Цікаво, що саме слова Михайла Коцюбинського було використано для ілюстрації цього варіанту лексичного значення лексеми «чуткий» в першому в історії тлумачному словнику української мови. Йдеться про «Словник української мови в 11 томах» (скорочено «СУМ-11»), який було укладено колективом працівників Інституту мовознавства АН УРСР під керівництвом академіка Івана Білодіда. Словник виданий у 1970–1980 роках. У статті про лексему «чуткий», як приклад, наведено цитату з новели «Цвіт яблуні»: «*Я ходжу по своєму кабінету, ходжу вже третю безсонну ніч, чуткий, як настроєна арфа, що звучить струнами од кожного руху повітря*» [Коцюбинський, Цвіт яблуні].

Дружину головного героя описано лише в кількох фрагментах твору. Її стан названо прикметниками *стурбована, сполохана, заспана, заплакана*. По суті, синонімами є лише перші дві лексеми, але в цьому контексті можна зарахувати слово *заспана* до цього ж синонімічного ряду, бо матір третю добу спить лише зрідка через те, що чергує біля ліжка дочки й боїться пропустити будь-яку зміну в стані дитини: «*Я бачу сю стурбовану й заспану жінку; вона покірливо товчеться по ночах, вона теж любить нашу Оленку*» [Коцюбинський, Цвіт яблуні].

Стурбований – який перебуває в стані неспокою, тривоги; схвильований [СУМ].

Сполоханий – занепокоєний, збентежений, стурбований; охоплений страхом, переляком, тривогою [СУМ].

Заспаний – який має на собі сліди сну; який ще не зовсім проснувся, який буває у людини, що тільки-но прокинулася (про очі, обличчя, вид і т. ін.) [СУМ].

Заплакана – із слідами сліз, змочений сльозами; розпухлий, почервонілий від плачу (про обличчя, очі) [СУМ].

Головний ворог головного героя – смерть його дитини. Вона «чигаюча» і неминуча: «Двері од кабінету рипнули, і в хату тихо входить лікар. Хороший, давній друже! Він тільки що зі спальні, од моєї дитини. Він стискає мені руку й дивиться в очі. І я розумію його: – Нема рятунку? – Нема, – кажуть його чесні очі. Він непотрібний і одходить [Коцюбинський, Цвіт яблуні]. Окрім номінації «смерть» автор обирає й більш доречні в даному випадку лексеми. Це іменники *катастрофа, мучителька, кінець, насильство* та дієслова *вмирає, мучитися*.

Катастрофа – 1. Раптове лихо, подія з важкими трагічними наслідками; знищення, загибель, руйнація. 2. Тяжке потрясіння, що стає причиною істотної зміни, різкого перелому в особистому або суспільному житті [СУМ].

Мучителька – та, хто мучить когось, завдає мук, фізичних або моральних страждань, є причиною, джерелом страждань [СУМ].

Кінець – 1. Останній момент чого-небудь, що відбувається в часі, а також час, пов'язаний із цим моментом. 2. перен., розм. смерть, загибель [СУМ].

Насильство – застосування фізичної сили до кого-небудь, примусовий вплив на когось, щось [СУМ].

Звичайно, в творі про батьківське горе кілька разів повторюються лексеми, об'єднані значенням 'лити сльози': *плакати, ридати, виплакати*.

Плакати – лити сльози (з горя, від болю, зворушення і т. ін.); побиватися, тужити за ким-, чим-небудь, проливаючи сльози [СУМ].
Голосно плакати, схлипуючи й захлинаючись сльозами [СУМ].

Виплакатися – плачучи від горя, образи і т. ін., знаходити заспокоєння, полегкість.

Коли автор говорить про свою дитину, він часто використовує середній рід – *мале, миле, дике, посиніле*. Категорія середнього роду виражає сему недорослості позначуваної ними істоти, демонструє неможливість визначення її, як повноцінної особи чоловічої чи жіночої статі.

В тексті також зустрічаємо епітети, якими описано дочку автора – *втішна, мила, наша*.

Втішна – яка приносить втіху, радість, здатна розважити, розвеселити [СУМ].

Мила – 1. Дуже приємна, лагідна у стосунках з людьми; хороша, симпатична; яка викликає почуття задоволення; дуже приємна (про звуки голосу, сміху тощо). 2. Пов'язаний з приємними переживаннями; сповнений привітності, доброзичливості; люб'язний [СУМ].

Отже, емоційно-експресивна лексика стала основним засобом не лише вираження переживань та відчуттів автора, але й створення всього твору, оскільки текст – це суцільна сповідь батька-митця, пам'ять якого документує все, що відбувається з його дитиною в останні години життя.

2.2. Словотвір як інструмент творення емоційно-забарвленої лексики

У першому розділі ми детально розглядали, наскільки важливим є словотвір у набутті значення емоційного відтінку. Так, лексема з нейтральним значенням стає емоційно забарвленою за допомогою

додавання відповідних афіксів. Цей пласт є найбільш чисельним у лексиці з емоційно-експресивним значенням.

Морфема здатна надати тексту додаткового змісту, уточнити його, увиразнити, виконуючи логіко-емоційні й номінативні функції. М. Коцюбинський у своїй новелі використовує зменшено-пестливі суфікси, різноманітні префікси, повтор морфем (префікса не), тавтологію з метою донести до читача переживання, біль, натхнення батька, який картає себе за те, що запам'ятовує кожну деталь, адже він ще й письменник.

Одним з найбільш продуктивних афіксів, які утворюють форму слова з емоційно-експресивним забарвленням, є суфікси *-еньк-*, *-ечк-*, *-ят-*. Вони утворюють зменшено-пестливу форму. В самій назві цієї форми слова вже закладено емоційну складову – *«пестливий»*. Саме слово *«пестити»* є емоційно-експресивним і означає *‘виявляти любов, ласку’*.

У новелі *«Цвіт яблуні»* М. Коцюбинського ми виявили такі іменники з цими афіксами: *дівчинка, котенятко, кришенятко, донечка, Оленка, маленька* (в значенні іменника).

Також у зменшувально-пестливій формі вжито і назви частин тіла – *рученнята, ноженята*.

Так само описується й зовнішність Оленки – словами у зменшено-пестливій формі: *коротенька сорочечка, капчики з помпонами, маленьке тіло, маленькі ніжки, коротенька біла сукеночка*.

Створювати зменшувальну форму для назв частин тіла допомагає і суфікс *-к-*: *ручки, зубки, ніжки, щічка, очка*.

У розмові про дитину підкреслюється не лише її тендітність. Все навкруги неї стає теж маленьким. Навіть багатотисячний Чернігів, де жила родина, стає на ніч її смерті *«містечком»*. Для опису природи також обираються слова, що описують маленькі предмети. Наприклад, *зелена чашечка (квітки), рожеві платочки*.

У тексті є лексеми з особливими префіксами: *присвист, віддих, просунеться, здушений*. Автор використовує такі префікси: *при-, від-, про-, з-*. Вони надають тексту певного стилістичного забарвлення. Префікс *при-* означає неповноту дії, *від-* - усунення чого-небудь; *про-* - повноту виконання дії, *з-* підкреслює та посилює емоцію.

М. Коцюбинський користується повтором морфем, наприклад, префікса *не-*: *неторкана, непогамована, невідоме*, що засвідчує бажання автора зачепити почуття реципієнта.

Для опису своїх переживань М. Коцюбинський використав словотвірний метод – додавання суфіксів та префіксів, які допомогли надати словам нового значення, посилити наявне лексичне значення або підкреслити саме дане переживання, зробити на ньому логічний акцент.

2.3. Метафори та художні порівняння як засіб вираження емоційного в тексті новели «Цвіт яблуні»

«Цвіт яблуні» - це імпресіоністичний етюд. Тому його основний засіб вираження – метафори та образні порівняння. В основному вони використовуються для передачі почуттів та сприйняття головного героя. Його покалічена уява, оскільки в цей час вона покалічена, малює собі якісь таємні знаки, які, ймовірно, покажуть той час «ікс». Той час, коли перервуться муки і його, і його жінки, і, найголовніше, - його дитини, яка в цей час страждає більше за всіх: *«Блимає світло - то боротьба між світлом і життям. Коли згасне світло, настане смерть»* [Коцюбинський, Цвіт яблуні].

Аби змалювати максимально точно свої відчуття та світосприйняття в момент найбільшого горя, автор використовує багато художніх порівнянь. Протягом останніх годин життя його дитини він *«чуткий, як настроєна арфа, що гучить струнами од кожного руху повітря»* [Коцюбинський, Цвіт

яблуні], його душа «*напружена, мов струна на струменті*» [Там само]. Від цих переживань у автора практично не виходить контролювати власні емоції: «*Я кидаюсь по хаті, як зранений звір*» [Коцюбинський, Цвіт яблуні].

Свою доньку, яка от-от помре, автор називає «*бідною пташкою*» та «*покірливим котенятком*».

Серце, як найбільш важливий орган людського тіла, є символом життя, правдивості, щирості та інтелекту. Крім того, серце є символічним джерелом духовного просвітлення і душевних переживань - радості або горя, любові, співчуття, милосердя. Це орган людського тіла, він осмислюється як осередок емоційно-чуттєвого життя людини, вмістилище любові, туги, віри, страху. За східно- та західнослов'янських уявлень, в Серці локалізується душа. Тому не дивно, що в художній літературі всього світу образ серця стає основою для створення великої кількості метафор та образних порівнянь. Цей напрям у філософії називається «*кордоцентризмом*».

У новелі «Цвіт яблуні» зустрічаються такі метафори з лексемою «*серце*»: «*моє серце падає і завмирає*», «*серце моє стало*», «*ся свідомість ранило моє батьківське серце*», «*се крає мені серце*», «*неспокійно калатає серце і б'ється живчик*».

«*Ранити серце*» означає «*завдавати душевного болю, моральних страждань, примушувати переживати, хвилюватися*».

Вислів «*падає серце*» означає «*відчуття хвилювання від захоплення, переляку, тривоги*».

Цей образ зустрічається в творі і в унікальних метафорах, які створені автором та стали афоризмами: «*Се дико... се безглуздо... Хто її забирає? Кому потрібне її життя?.. Хто може виточити кров мого серця, коли я ще живий...*» [Коцюбинський, Цвіт яблуні].

«*Я роблюсь занадто чутким, мої очі помічають те, чого раніш не бачили. Я бачу навіть себе, як я ходжу з кутка в куток поміж не*

потрібними мені й наче не моїми меблями; бачу своє серце, в якому немає найменшого горя» [Коцюбинський, Цвіт яблуні].

Переживання героя передають й інші описи фізичного болю та дискомфорту: *«зуби скриплять од скритого в серці болю», «щелени мені зводить, холодний піт вмиває чоло...», «щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілу, і щелени трясуться...», «сперло віддих», «в очах крутиться гірка сльоза», «дикий крик, крик матері, викидає мене з крісла», «ноги мої мліють, але я біжу... Я мчусь наосліп, все перекидаю, б'юся руками об двері й наускаю на жінку, що в істеричному нападі ламає руки...» [Коцюбинський, Цвіт яблуні].*

Рухи героя так само описано за допомогою фразеологізму «волочити ноги»: *«Я волочу втомлені ноги поміж сірими меблями, а за мною тихо волочиться моя згорблена тінь» [Коцюбинський, Цвіт яблуні].*

В нервовому напруженні домашній інтер'єр дратує героя: *«Послана на кушетці й неторкана постіль особливо різже око» [Коцюбинський, Цвіт яблуні].*

«Різати око» означає 'бути дуже примітним, різко виділятися серед чогось чим-небудь незвичайним або недоречним; неприємно вражати зір; викликати болючі відчуття в очах або утворювати неестетичні поєднання (перев. про яскраві кольори); викликати неприємні почуття (тривогу, хвилювання), нервувати, бентежити кого-небудь'.

Емоції та відчуття героя настільки сильні, що автор їх персоніфікує і говорить про них, як про живих істот. Наприклад, *тривога «держить у своїх обіймах навіть хатнє повітря», а запахи в кімнаті «душать груди». Також «оживає» горе: «мене гризе горе, я втрачаю єдину й кохану дитину».*

Смерть так само персоніфікована. В хаті головного героя чути *«сичання чигаючої смерті...».* Вона душить горло дитини: *«Як може родитись така потіха під свист здушеного смертю горла? Оленка вмирає...» [Коцюбинський, Цвіт яблуні].*

Для опису смерті також вжито поширену метафору «*віддати Богу душу*»: «*Мені здається, що в той мент, як воно погасне, одлетить душа моєї Оленки*» [Коцюбинський, Цвіт яблуні].

Безнадійність ситуації показано через образ лікаря. Він в тексті з'являється всього один раз і лише з однією фразою: «*Нема надії*». Лікар йде з їх дому і автор порівнює це з останнім шансом його дитини вижити: «*Він непотрібний і одходить, а на порозі стоїть жінка і повним благанням й надії поглядом проводить його через усю хату, наче він несе з собою життя нашої Оленки*» [Коцюбинський, Цвіт яблуні].

Також в тексті ми виявили метафори, фразеологізми та художні порівняння, якими автор описує власні відчуття та оточуючу дійсність. Серед них є фраза, яка надалі стане «візитною карткою» митця в літературі. А саме: «*Хто може виточити кров серця мого?*».

РОЗДІЛ 3. ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА В НОВЕЛАХ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО «НА КАМЕНІ» Й «ІНТЕРМЕЦЦО»

3.1. Лексико-семантичне поле емоцій (мікрополя співчуття й злорадства) в новелі «На камені»

Здатність проймається стражданням інших сприяє духовному пробудженню людства, спонукає його до альтруїстичної діяльності, натомість радість з приводу чужого *нещастя* (*злорадство*) лише затьмарює розум, веде до нерозумних, шкідливих учинків. Це не та радість, яка підносить людину у вищі сфери, окрилює її, надихає на прекрасне. Таким чином, можна констатувати, що *співчуття* є конструктивною емоцією, а *злорадство* – деструктивною.

Розглянемо опозицію «співчуття – злорадство» з погляду конструктивності / деструктивності. Під час переживання співчуття людина справді відчуває душевний біль, але цей біль поєднується з любов'ю, з неодмінним прагненням допомогти, виправити ситуацію, в якій знаходиться той, хто страждає. Аналіз мовного матеріалу також підтверджує, що емоції співчуття й любові часто виступають разом, пор.: *рядки, повні щирого співчуття і любові; у погляді світилося співчуття і любов.*

Емоції співчуття і злорадства належать до тих, які не мають досить багатого арсеналу своїх мовних виявів, їх можна відчувати, говорити про них досить важко. Можливо, через це в мовознавчій літературі вони майже не висвітлені. Опишемо способи виявлення цих емоцій і повідомлення про них в українській мові.

До лексико-семантичного поля емоцій співчуття в українській мові входять по кілька груп назв, які хоч і є синонімами, проте позначають дещо відмінні почуття. Наприклад, це такі назви: **співчуття, співчування, співчутливість, співчутливий, співчуваючий,**

співчутливо, співчувати, спочуття, спочування, спочутливий, спочутлива, спочувати;

милосердя, милосердний, милосердий (заст.), милосердно, милосерда (заст.), милосердствувати (заст.), милосердитися (заст.), уболівання, уболівальник, уболівати);

жалість, жаль, жалощі, жаління, жалісливець, жалісливий, жалісний, жалісно, жалісливо, жаль, жалко, жаліти.

На думку Л. І. Ніколаєнко, найбільшу відмінність мають почуття, що позначаються назвами першої та останньої груп. Емотивні назви пор.: укр. жалість, жаль, жалощі, жаління, жалісість. жалісність, жалісливець, жалісливий, жалісний, жалісно, жалісливо, жаль, жалка, жаліть мають значення не співучасті в біді іншого, а лише спроби співучасті з внутрішнім визнанням безвихідності його становища і переваги власного.

Аналіз фактичного матеріалу показав, що в новелі М. Коцюбинського «На камені» *емоції співчуття* найчастіше виникають при ліричній розповіді про кохання та родинне життя, або під час опису того, що має статися біда, як-от:

На великому чорному баркасі, що, здавалося, повертав до берега, справді звивали вітрила. Вітер надував їх, і вони виривалися з рук, як великі білі птахи; чорний човен нахилився і ліг боком на блакитні хвилі [Коцюбинський На камені].

Автор описує початок бурі й адресатові передається напруження ситуації на антонімічному порівнянні чорного й білого й динаміки опису.

Про велику семантичну віддаленість континуантів від інших назв лексико-семантичного поля емоцій співчуття свідчить і факт, що вони контекстуально можуть виступати поряд з назвами деструктивних емоцій, пор : — *Ге-ге! Буде буря!* — кричав Мемет до грека. — *Витягай на берег човна!*

— Га? Що кажеш? — хрипів грек, намагаючись перекричати шум прибою.

— Човен на берег! — гукнув щосили Нурла.

Грек неспокійно закрутився і серед бризків і рику хвиль почав розпнутувати ланцюг, ув'язувати мотуззя. Алі кинувся до ланцюга. Татари скидали капці, заковували штани й ставали до помочі. Вреїтті грек підняв котвицю, і чорний баркас, підхоплений брудною хвилею, що з ніг до голови змила татар, посунув до берега. Купка зігнутих і мокрих татар галасливо витягала з моря, серед клекоту піни, чорний баркас, немов якусь морську потвору або величезного дельфіна [Коцюбинський На камені].

Емотивні деривати, порівняно з іншими назвами емоцій співчуття, виявляють найбільшу здатність до метафоризації, завдяки якій у наведеному прикладі ми спостерігаємо великий жаль і співчуття татар до грека.

До складу метафор, як зазначає Л. І. Ніколаєнко, входять назви **серце і душа** як вмістилище жалю, пор.: **серце (душа) розривається (крається); серце кров 'ю обливається; душа болить; жалість бере за серце; душа (серце) перевертається** [Ніколаєнко 2005, с. 48].

У цих ситуаціях абсолютно неможливим є, наприклад, словосполучення **співчуття стиснуло серце**. Це пояснюється тим, що саме в емотивних назвах відбувся метонімічний перехід від фізичного страждання до психічного. Ця емоція і зараз тісно пов'язана з фізичними відчуттями. «Часто жалість переживають фізично, відчуваючи дискомфорт, нестерпну занепокоєність, спазматичне стискання всередині. Вона може бути болісною і викликати сльози» [Куценюк, 1987, с. 108].

Порівняймо:

*Раптом татари почули тріск, і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула їм на палю. Грек підбіг до човна і **ахнув**: у човні була діра.*

*Він **кричав од горя, лаявся, плакав**, та рев моря покривав і ціла людність того невеличкого закинутого села, хоч це його лемент. Довелось витягти човен та й прив'язати знов. Грек **був такий сумний**, що, хоч запала ніч і Мемет кликав його в кав'ярню, не пішов у село і лишивсь на березі [Коцюбинський На камені];*

Всі вони були родичі, як і ціла людність того невеликого закинутого села, хоч це не заважало їм ділитися на два ворожі табори. Причина ворожнечі таїлась у невеличкому джерелі, що било з-під скелі і стікало течійкою якраз посередині села, поміж татарськими городами. Тільки ця вода давала життя всьому, що росло на камені, і коли одна половина села спускала її на свої городчики, у другій боліло серце дивитись, як сонце і камінь в'ялять їм цибулю [Коцюбинський На камені].

В мовному вираженні лексеми **біль** і **жаль** часто виступають поряд. Зазначимо, що в українській мові найчастіше ці емоції також уявляються як живі істоти, оскільки словосполучення **живий жаль** тут має дуже велику частотність. Проте, як Л. І. Ніколаєнко зазначає, почуття з групи «**жаль**» в українській мові скоріше концептуалізуються як плазун або як рослина, що обвивається навколо людини, її горла чи серця, пор.: *сльози передавили горло жалем; жаль здавив серце, серце з жалю у грудях стислося; жаль знову обхопив її; горло жаль затис до сліз; невимовний жаль стиснув серце; живий жаль обійняв серце*, а також як холод, мороз, біль, вода, пор.: *жаль пройняв наскрізь; жаль душу (серце) проймає; жаль ущипнув за серце; жалість бере за серце; жаль розростається в душі, жаль виливається з очей*.

Лексеми зазначеного мікрополя характеризуються полісемічністю й семантичною відмінністю. Розглянемо спочатку дієслівні утворення. Якщо

для укр. *жаліти* значення ‘відчувати жалість, співчуття до когось’ є домінуючим, тобто «1. Відчувати жаль, бути засмученим з якоїсь причини, прикро щось переживати, вболівати за чимось; 2. Відчувати жаль через порушення самим собою моральних норм, переживати через власні вчинки, мати докори сумління, відчувати розкаяння» [УМ].

Іменникова назва **жаль** в українській мові вживається у трьох значеннях: «1. Важкий настрій, що викликається якоюсь невдачею, горем та ін., сум, печаль, скорбота; 2. Співчутливе ставлення до чийого-небудь горя, переживання; жалість, співчуття; 3. Незадоволення з приводу чого-небудь; скарги, нарікання» [СУМ, II, с. 507]. Отже, до семантичного поля емоцій співчуття входить неосновне значення українського іменника **жаль**, на відміну від дієслівної лексеми. Значно ближчою до цього поля є похідна назва **жалість** «1. Співчутливе ставлення до чужого горя, переживання; жаль, жалощі; 2. Почуття скорботи, печалі, туги, смутку» [СУМ, II, с. 504]. Синонімічні похідні іменники *жаління, жалоці, жалісливість, жалісність* характеризуються значно меншою частотністю вживання.

Глибоке почуття смутку з приводу чогось поганого, наприклад, втрачених шансів, відсутності можливостей, втраченого часу, чийогось страждання або чиєїсь смерті. У віддієслівних полісемічних утвореннях так само, як і в мотивуючих дієсловах, значення «співчуття» розкривається лише контекстно. Для української мови також характерні такі омонімічні форми, що виступають у ролі присудка, напр.: *жаль було дивитися на нього*.

Прикметникові назви цього мікрополя є досить частовживаними. Вони виступають як означення до іменників *очі, голос, слова, плач, сльози, серце, погляд, ставлення, людина*. Хоч тут варто вказати на відмінність прикметникових дериватів. Укр. *жалісливий* має такі значення: «1. Схильний до жалості, співчуття; співчутливий; 2. Сповнений суму, горя або співчуття» [СУМ, II, с. 504]. Натомість для укр. *жалісний* першим значенням є: «1.

Який виражає безпорадність, біль, слабкість, муку» і лише друге означає «2. Схильний до співчуття, співчутливий» [СУМ, II, с. 504].

Емоції, що позначаються назвами з компонентом «**жаль**», є найбільш неконтрольованими і можуть мати різний ступінь вияву, напр.: *жаль в його серці ще не прокинувся на повну силу; в душі жаль прокидається, в мені ворухнувся щирий жаль до неї; жаль розростається в його душі; жаль сповнив її серце; жаль знову обхопив її, усю душу перевернуло від жалю; жаль у материнім серці не має спину, не знає угаву.*

Емоції цієї групи можуть по-різному переживатися суб'єктом, напр.: укр. *щемлива, пекуча, тяжка, співчутлива жалість; пекучий, невловимий, нестямний, палкий, мовчазний, щирий, тихий, їдкий, безмірний, живий, гіркий жаль*. На відміну від інших емоцій групи «**співчуття**» жалість можна відчувати не лише до людей, а й до тварин, рослин і, навіть, до самого себе.

В українській мові емоції **співчуття, жалості, жалю** часто виступають синонімами до лексем **гнів, туга, плач, горе, лихо, сльози, мука, жура** та похідним від них, а також можуть передаватися словами інших частин мови: прикметниками та дієсловами (*нещасний, безщасний, засмучений, тяжкий, важкий, плаче, ридає, котяться сльози, журиться, б'ється*), наприклад:

Це гнівило всіх лівобережних, і вони, забуваючи на родинні зв'язки, боронили право на життя своїй цибулі, розбивали один одному голову [Коцюбинський, На камені].

Центр лексико-семантичного поля емоцій співчуття становлять емотивні утворення з компонентом «**чуття**». В українській мові вони представлені фактично як семантично тотожні: напр.: *співчуття, співчування, співчутливість, співчутливий, співчуваючий, співчутливо, співчувати; спочуття, спочування, спочутливий, спочутлива, спочувати.*

Вмістилищем співчуття виступають **душа й серце**, які сприймаються як синоніми, напр.: *серце бажало співчуття; мати до кого співчуття в душі;*

його розтривожена душа аж стогнала, потребуючи людського співчуття; душа сповнена співчуття до кого; в душі займався вогник співчуття: в душі ворухнулося співчуття, наприклад, У всіх закалатало серце [Коцюбинський, На камені].

Зовні співчуття найчастіше проявляється у погляді, недаремно очі називають дзеркалом душі, напр.: *дивитися зі співчуттям; погляд, сповнений печалі та співчуття; у погляді світилося журне співчуття; відчула щире спочуття у погляді; у погляді теплилося співчуття.*

Також ця емоція може проявлятися у голосі: *зі співчуттям заговорити (обізватися, промовити, запитати); у тоні вловила співчуття; співчутливі слова, або у рухах: похитав головою зі співчуттям; зі співчуттям підійшов (схилювся).* Співчуття може виражатися також опосередковано: *листи, повні теплого співчуття; рядки, повні щирого співчуття й любові.*

Емоція співчуття може проявлятися лише стосовно людини. Це закладено у самих словотвірних конструкціях цього мікрополя, пор.: *спів+чувати*, тобто «*чути так само, як хтось, подібний до тебе*».

Співчуття є бажаним для об'єкта, напр.: *бажати, потребувати, вимагати, шукати, хотіти знайти, зустріти співчуття.*

З погляду спостерігача, ця емоція оцінюється лише позитивно, напр.: *глибоке, найглибше, щире, людське, тепле, тактовне, дитяче, палке, гаряче, чоловіче, товариське, доброзичливе співчуття.*

Ад'єктивні назви цієї емоції можуть виступати означеннями до таких іменників, як: *слова, очі, люди, погляд, вираз обличчя, нотка, жалість.*

Наприклад,

*Алі здалося, що **ті очі пірнули в його серце** і він поніс їх з собою;*

*Він частіше поглядав на село і часто бачив на кав'ярні, під самотнім деревом, невиразну фігуру жінки, що була звернена до моря, **немов шукала своїх очей** [Коцюбинський, На камені];*

Всі стали обережними, як на влогах, тільки Мемет кипів і рвався наперед, просвердлюючи жадним оком скелю [Коцюбинський, На камені];

Фередже зсунулось з її голови і впало додолу, а вона з жахом втопила очі у налиті кров'ю скажені чоловікові баньки, що дивились на неї з-за каменя [Коцюбинський, На камені];

Вона бачила його побаранілі очі ; Зав'язані очі ; Вона розпучливим рухом закрила очі і втратила рівновагу [Коцюбинський, На камені];

Він бачив перед собою полиск хижих очей [Коцюбинський На камені];

Сотки цікавих очей [Коцюбинський, На камені].

Як було зазначено вище, в українській мові вмістилищем співчуття є лексеми **серце** і **душа**, причому душа і серце виступають дублетними синонімами, але лексемі **серце (серденько)** віддається значна перевага.

Розглянемо фактичний матеріал:

Літніми вечорами, такими тихими й свіжими, коли зорі висіли над землею, а місяць над морем, Алі виймав свою зурну, привезену з-під Смірни, примощувався під кав'ярнею або деінде і розмовляв з рідним краєм сумними, хапаючими за серце згуками. Зурна скликала молодь, мужську звичайно. Їм зрозуміла була пісня Сходу, і скоро в тіні кам'яних осель, перетканій блакитним світлом, починалась забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, невиразний, безконечний, як пісня цвіркуна, аж робилось млосно, аж починало під серцем свербіти, й запаморочені татари підхоплювали в такт пісні:

— О-ля-ля... о-на-на... [Коцюбинський, На камені].

Ще одну групу українських назв емоцій співчуття становлять похідні від компонента «біль»: *уболівання, уболівальник, уболівати, вболівання, вболівальник, вболівати*. Очевидно, первісно за значенням слово «**біль**» було пов'язане з фізичним стражданням, а пізніше семантика поширилася і

на психічне страждання, викликане стражданням іншої особи. Усі лексеми цієї групи є багатозначними, пор.: *уболівати* «1. Гостро переживати у зв'язку з чим-небудь, глибоко сумувати за ким-, чим-небудь. Виявляти співчуття кому-небудь. Пристрасно віддаватися чому-небудь, гостро відчувати, переживати щось; 2. Піклуючись, дуже турбуватися. тривожитися за кого-, що-небудь» [СУМ, X, с. 359]. Варто наголосити, що, як дієслівне, так і іменникове утворення частіше функціонують зі значенням «переживання», а не «співчуття», наприклад; *уболівати за село, за дію, за простих людей, за врожай; уболівати над нещастям; уболівати всією душею*.

Українське дієслово має подвійне керування: *уболівати за кого, що; над ким, чим*. В українській мові вживаються конструкції двох типів: **боліти душею (серцем)** та **уболівати душею (серцем)**.

Наприклад, *Фатьма теж слухала*.

*Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди, де були свої звичаї, де лишились подруги. Там не було моря. Прийшов різник, заплатив батькові більше, ніж могли дати свої парубки, й забрав її до себе. **Противний, неласкавий, чужий**, як усі тут люди, як цей край. Тут нема родини, нема подруг, прихильних людей, це край світу, нема доріг навіть звідси...*

— *О-ля-ля... о-на-на...* [Коцюбинський, На камені].

Полярна емоція злорадства менше представлена своїми назвами в досліджуваній мові. В українській мові маємо дві групи лексем на позначення цієї емоції: **злорадство, злорадість, злорадність, злорадний, злорадий, злорадісний, злорадно, злорадо, злорадісно, злорадіти, зловтіха, зловтішний, зловтішна, зловтішатися**. Ці назви є кальками старослов'янських лексем, які у свою чергу утворилися за зразком грецького «зловтішний», «злий» і «приємний, радісний».

Про безпосереднє запозичення зі старослов'янської в українську свідчить наявність подібних назв у південнослов'янських мовах, де вплив російської виключений: сербській, болгарській [Ніколаєнко 2005, с. 55]. В українській мові ключовими у мікрополі «злорадство», очевидно, є прикметникові лексеми як безпосередні кальки з грецької. В українській мові існує кілька прикметникових назв: **злорадий, злорадний, злорадісний, зловтішний**, які фактично мають те саме значення: *«який виражає злорадство; сповнений злорадства»*. У поєднанні з прикметниковими назвами можуть виступати компоненти *усмішка, сміх, усміх, посмішка, регіт, задоволення, насолода, втіха, очі, почуття, вогонь, вогники (про очі), іскорки (про очі), думки, слова, погляд, заздрість, загроза, гра долі, гнів, покvapливiсть*.

Прислівникові деривати також мають досить велику валентність: *злорадно (злорадливо, злорадісно. злорада) можна посміхнутися, сміятися, зареготати, хихикнути, сказати, вимовити, мовити, говорити, розповісти, питати, кивати, прошепотіти, нашіптувати, сичати, дивитися, глянути, звернутися, вказувати, стежити, озирнутися, зиркнути, скинутися очима, подумати, тріумфувати, милуватися, чекати, пророчити, таврувати себе, витягнути лице, вишкіряти зуби, потирати руки, звузитися (про очі), виблискувати (про очі)*.

Отже, як свідчать мовні факти, *емоція злорадства* найчастіше виявляється в посмішці, а також у голосі, а місцем її вияву можуть бути *очі, губи, обличчя, серце*, пор.: *роблено сміються злорадні очі; злорадісна посмішка з'явилася на губах; злорадісний усміх заграв на лиці; перекошене у злорадісній усмішці п'яне обличчя; злорадство хитро світилося в очах; очі змія блискають таким злорадним, демонічним вогнем; відчула, як в її серце напливає нестримна злорадність*.

Злорадство, подібно до жалості, може мати різний ступінь вияву, воно може бути *притаєним, ледве вловимим, нестримним, жорстоким, кипучим*. Злорадство може виражатися *приховано, потай, самовдоволено, громогласно*, а може з нескінченною люттю, як-от: *червоні й завзяті обличчя, роздуті ніздрі й білі зуби — і вся ця хвиля лютості раптом наскочила на нього, як морський прибіій* [Коцюбинський, На камені].

Найчастіше ця емоція концептуалізується як рідина або вогонь, пор.: *в серце напливає нестримна злорадність; повні злорадної втіхи очі; повний кипучої зловтіхи; напитися злорадості; то займеться, то й згасне злорадна посмішка; в очах мерехтіли зловтішні вогники; в очах горіли вогники зловтіхи; злорадство світилося в очах*.

Назви цього лексико-семантичного поля, як правило, завжди поєднуються з негативно конотованими словами, що свідчить про негативну оцінку емоцій з погляду спостерігача, а також із образою, як-от:

*Татари гули. Усіх тих родичів, що ще вчора розбивали один одному голови в сварці за воду, єднало тепер **почуття образи**. Зачеплено було не тільки Меметову честь, але й честь усього роду. Якийсь злидений, мерзенний дангалак, наймит і заволока. Річ нечувана* [Коцюбинський, На камені]; *Мемет колов куди попало, з **нестямною смертельно ображеного** і з байдужістю різника, хоч груди Алі перестали вже дихати, а гарне обличчя набрало спокою* [Коцюбинський, На камені].

Проте іноді навіть сам суб'єкт оцінює своє почуття злосливої радості негативно: *Робилось **душно**, бо сюди, в гори, не долітав вогкий морський вітер, до якого вони звикли на березі. Коли вони спускались у провалля або злазили на гору, дрібні колючі камінні сипались їм з-під ніг — і це **дратувало їх, упрілих, стомлених і лихих: вони не знаходили того, чого шукали, а тим часом кожен з них покинув у селі якусь роботу*** [Коцюбинський, На камені].

В новелі М. Коцюбинського «На камені» емоція злорадства, *зловтіхи* виражається найчастіше лексемами **судили, покривджені, поспішалися, розлучили, обороняти, втікачі**, наприклад, *Дух цих диких, ялових, голих скель, що на ніч умирали, а вдень були теплі, як тіло, обняв душі покривджених, і вони йшли обороняти свою честь і своє право з незламністю суворої яйли. Вони поспішалися. Їм треба було перейняти втікачів, поки вони не добралися до сусіднього сільця Суаку та не втекли морем* [Коцюбинський, На камені];

Вони вже не мовчали; з грудей їх разом з гарячим віддихом вилітала хвиля змішаних згуків і йшла на втікачів. Тікати було нікуди [Коцюбинський, На камені].

Цікавим видається той факт, що той, хто уособлює злорадість, тобто герой-злорадник ніколи прямо не називається, йдеться про загальнолюдську рису характеру – звичайну заздрість, заздрість до чужого щастя. Образ злорадника – узагальнений, як правило, це невідомі слухачеві, а може і ліричному герою **вороги (вороженьки, воріженьки)**, інших, більш точних слів для злорадників-заздрисників народна думка не знаходить: *Мемет поривався наперед з затуманеним зором і головою, як у роз'юшеного цапа, і, шкутильгаючи, то виростав, то опадав, як морська хвиля. Вони почали тратити надію* [Коцюбинський, На камені];

Вони з тривогою оглядались на кручу, шукали стежки [Коцюбинський, На камені];

Раптом Фатьма жахнулась і скрикнула [Коцюбинський На камені];

Татари жахнулись [Коцюбинський, На камені].

Таким чином, як свідчить семантичний опис полярної пари емоцій «співчуття — злорадство», вищі емоції доцільніше класифікувати як конструктивні та деструктивні, а не як позитивні та негативні. На позначення емоцій співчуття в українській мові використовується ціла низка лексем,

більшість з яких у своїй основі мають спільні праслов'янські корені. Різні групи назв у межах одного лексико-семантичного поля демонструють різну якісну характеристику емоцій і різну віддаленість від центру лексико-семантичного поля «співчуття», що дозволяє їм навіть виступати поряд з назвами деструктивних емоцій. Почуття з групи «злорадство» мають значно менший мовний вияв порівняно з групою «співчуття», також для цих емоцій абсолютно не властива метафоризація, тоді як у групі «співчуття» метафоризуються лише утворення від лексеми «жаль».

3.2. Вираження емоцій у психологічній новелі «Інтермеццо»

Кінець двадцятого століття відзначений розвитком досліджень людського чинників у мові. До зазначених проблем належать і праці в галузі емотивності, тобто того аспекту, що пов'язаний з мовним вираженням почуттів людини. Монографія М. В. Гамзюка [Гамзюк 2000] присвячена вивченню ролі емотивності в процесі утворення фразеологічних одиниць німецької мови. Позитивним є те, що на основі аналізу онтологічних і гносеологічних особливостей емотивності М. В. Гамзюк доходить висновку про дискретний характер цього компонента, складовими частинами якого є емотивна оцінність, емотивний тон, інтенсивність та тривалість.

Розглядаючи емотивність як системне явище, автор схиляється до думки, що системність емотивності викликана, по-перше, системним характером об'єкта відображення — емоцій, по-друге — рівневою організацією емотивних та емотивно маркованих мовних одиниць.

Новий принциповий підхід до досліджуваної проблеми запропонований у системності емотивності, оскільки в праці вказуються особливості відображення емоцій одиницями фонетичного, граматичного (морфологічного та синтаксичного), морфемного, лексичного рівнів. При цьому автор доходить висновку про існування двох типів емотивно

маркованих одиниць. Перший полягає в наявності емотивно маркованих одиниць певного рівня, які відповідно маркують мовні одиниці вищого рівня, другий — у комбінуванні емотивно нейтральних засобів, які функціонують з порушенням певних мовних норм нейтрального мовлення і мають результатом створення емотивних або емотивно маркованих одиниць. Особливо підкреслюється утворення інтенсивності вираження емоцій за рахунок комбінації (конвергенції) емотивно маркованих морфем на лексичному рівні.

При аналізі емотивних засобів лексичної системи М. Б. Гамзюк розглядає питання про знакові властивості вигуків та модальних (чи, як він називає їх – емотивних) часток [Гамзюк 2000, с. 125]. Це питання є дискусійним у сучасній лінгвістці.

Автор монографії, розглядаючи взаємодію емотивного й предметно-логічного складників у семантичній структурі слова, визначає питому вагу того чи іншого компонента значення. На основі цього робиться поділ лексичних одиниць на емотивні, емотивно-логічні, логічно-емотивні та логічні. Особливість утворення емотивності на лексичному та граматичному рівнях полягає також в емотивному переосмисленні окремих слів та синтаксичних структур. Вказується на можливість актуалізації переосмисленої одиниці тільки в межах мовної одиниці вищого рівня.

Зважаючи на визначені ним особливості емотивності, М.Б.Гамзюк ставить під сумнів віднесення емотивності до конотації, під якою розуміє співзначення мовних одиниць. Він розмежовує емотивне та функційно-стилістичне значення, а також вказує на можливу взаємодію цих компонентів, яка виявляється в наявності мовних одиниць, що мають емотивну й функційно-стилістичну маркованість. Важливим видається для нашої праці новий принциповий підхід до аналізу переосмислення, запропонований автором у виявленні механізмів та

засобів емотивного переосмислення слів, синтаксичних конструкцій, стійких мікротекстів. Автор дотримується думки, що переосмисленню сприяє нав'язування існуючим поняттям нових видів відношень, відмінних від реально існуючих, а також добір одиниць, яким нав'язуються відповідні відношення. Вказується на те, що емотивні семи можуть входити як до основних, так і до потенційних сем. При емотивному переосмисленні відбувається перехід емотивних сем із складу потенційних до основних, а також збільшення інтенсивності вираження емотивності у випадках, коли емотивні семи входили до складу основних. Новим у цьому плані є визначення наявності в мові певних емотивно маркованих еталонів, які є одним з джерел утворення емотивності мовних одиниць.

В нашій праці фактичний матеріал є підтвердженням вищенаведених положень з монографії М.Б. Гамзюка про роль знаків для вираження емоцій. Саме матеріал новели «Інтермеццо» дає усі підстави для того, щоб розглядати знаки для емотивного вираження.

Психологічна новела М. Коцюбинського «Інтермеццо» має яскраві ознаки імпресіонізму: монологічний характер новели є низкою зорових картин, написаних словом, що передають враження митця від навколишнього світу; велика кількість слухових, зорових, нюхових образів, як-от:

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, наливої зеленим хлібом. Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремий світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини – одна зелена, друга блакитна – й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою [Коцюбинський, Інтермеццо].

Наведений приклад засвідчує зіткнення різних переживань, гра настроїв, емотивно нейтральних засобів.

Ліричний герой вирішує виїхати з міста:

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміються. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що сміються. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть?

Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе — люди і там чигали на мене. Вони сплітали своє існування з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні... Слухай-но, слухай! Ти й тут несеши до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне уцерьт. Дай мені спокій... [Коцюбинський, Інтермеццо].

Емотивно маркованими лексемами виступають *утомився, втома, спокій*. Автор показує читачеві зіткнення чорних і світлих сил – втоми й сонця; показує душу людини; філософські роздуми й психологізм, як-от:

Моя втома...

А люди йдуть. За одним другий, третій. Вороги й друзі, близькі й сторонні – і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі залишають на душі моїй сліди своїх підошов. Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний! [Коцюбинський, Інтермеццо].

Протягом подорожі ліричний герой зупиняється на відпочинок, спостерігає природу, подорожує полями:

... передо мною встала його (поля) безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшениці, ячмені – все це зіллялось в одну могутню хвилю: вона все топить, все збирає в полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла: клетотить в соках надія й те велике жадання, що його звати – плодючість [Коцюбинський, Інтермеццо];

Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар [Коцюбинський, Інтермеццо].

Важливим у наведених прикладах вважаємо **два види висловлень**, що є причинами емоційної реакції — **мовні та позамовні**. **Мовними вважаються** й певні слова ліричного героя, які викликають емоцію людини. **Позамовними** є авторські описи певних дій, фактів, пам'ять про певні події, уявні (модельовані) ситуації, адже не завжди емоція виражається якоюсь певною лексемою.

Розглянемо приклади:

Біжу на подвір'я. А там бряжчать залізні цепи і люто гвалтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лапах, і скаче на них довга кудлата вовна. Підходжу ближче. Ну, чого ти, собако... Як тебе звать? Ну. Годі, Оверко... Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутряні ногавиці. Рветься й не може вискочить зовсім зубата лют з глибокої паці і лиш підкида копицею вовни. Ну, чого ж ти, Оверко? Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разом страх і зненависть? ... Правда, я розумію, ланцюг... Може, ти більше на нього сердитий, аніж на мене... То через нього твої передні лапи мусять хапати повітря, то він душить за горло і вганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз

будеш на волі... тобі воля дорожча, аніж задоволена злість
[Коцюбинський, Інтермеццо].

Аналізовані приклади є підтвердженням вищенаведених положень з монографії М.Б. Гамзюка про роль вигуків та модальних часток як знаків для вираження емоцій. Саме матеріал новели дає усі підстави для того, щоб розглядати вигуки як знаки для емотивного вираження.

Наприклад, *Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін – ку-ку! Ку-ку! – і сіє тишу по травах. (...) я зскакую з ліжка і гукаю в вікно до зозулі: «Ку-ку... ку-ку... Добридень!»* [Коцюбинський, Інтермеццо].

Вигуки в новелі, незважаючи на деяку одноманітність, як правило, багатозначні саме через свою високу повторюваність, частотність, хоча трапляються і не досить часто вживані.

Під час подорожі ліричний герой зустрічається із мужиком. Той розповідає йому жахи про життя простої людини. Під час спілкування ліричний герой усвідомлює своє духовне одужання. Він визнає, що готовий до продовження громадянської та мистецької діяльності й боротьби.

Розглянемо приклад:

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле місто, а я стояв та слухав, і щось тремтіло в мені. Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю? Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!
[Коцюбинський, Інтермеццо].

Залучення до розгляду позамовного контексту є новим підходом до аналізу актуалізації емотивності мовних одиниць.

3.3. Афіксація як засіб вираження емоцій

Емоційна оцінка якостей, предметів, осіб, подій, фактів, життєвих ситуацій обумовлюється соціальними чинниками, системою ціннісних уявлень людини (ідеалами, поняттями про суспільні норми тощо), а також психологічною організацією особистості, її вимогами (ставленням) до себе та інших, станом у момент мовлення, культурою та іншими чинниками. Все це визначає характер даної категорії, різноманітність, багатоаспектність і варіативність її. Тому можна говорити про соціальну, логічну, раціональну, емоційну, етичну, нормативну та інші види оцінки. Оцінюється сама людина і все, що пов'язане з її соціальною, фізичною й психічною суттю.

У плані розкриття змісту поняття «емоція» на лексичному рівні найбільш показовими є випадки афіксації, тобто репрезентація нарощування значень, збільшення об'єму ознаки якості, емоційної характеристики тощо за допомогою відповідних афіксів. До цих утворень ми зараховуємо слова, що мають безвідносний ступінь якості або форми суб'єктивної оцінки якості, яку ми вважаємо проявом емоційної оцінки.

Наведемо приклади:

1. Неповний вияв ознаки:

суфікси: **-уват-, -еньк-, -н-, -ув-, -лив-, -л-, -ав-, -аст-, -ист-, -ян-, -овит-** (*кислуватий, мяжкуватий, сухуватий, холоднуватий, крутенький, веселенький, нудненький, трудненький, повнявий, зеленавий, золотавий, синявий, білястий, круглястий, росянистий, гордовитий, сумовитий*);

2. Сильний вияв ознаки:

суфікси: **-есеньк-, -ісіньк-, -ущ-, -езн-, -еньк-, -уч-, -усіньк-** (*вужесенький, рівнесенький, прямисінький, чистісінький, тямущий*).

Значну цінність становлять не okazіональні переноси, переосмислення значення, а закріплені в системі мови зафіксовані в словниках. Вони є

значною мірою якщо не національно-культурними словами, то стереотипізованим відображенням бачення світу.

До типових образних уявлень, властивих українській мові можна віднести асоціацію з **блиском, яскравістю і сяйвом**: *яскравий, блискучий*. Це пояснюється універсальністю людського досвіду, що надає пріоритету особливо важливим і цінним, з погляду людини, явищам, таким, як **світло (сонце, місяць, зірка) і вогонь**.

В проаналізованих новелах емоційна характеристика лексемам надається за допомогою відповідних афіксів, наприклад, афіксів форми суб'єктивної оцінки якості, яку ми вважаємо проявом емоційної оцінки, або афіксів для збільшення об'єму ознаки якості, тощо. Наш матеріал свідчить про те, що афіксація як засіб вираження емоцій є дуже часто вживаним.

Отже, всі афікси (суфікси), які трапляються в текстах новел, не є такими, що утворюють нові слова, а такими, що додають текстові виразності, виражаючи здебільшого позитивні (конструктивні) емоції і почуття, як-то: кохання, ніжності, ласкавості, тобто надають емоційно-експресивного забарвлення оповіді і є постійною ознакою української мови.

ВИСНОВКИ

У традиційній психології прийнято вважати позитивними ті емоції, які є бажаними, приємними для суб'єкта, а негативними — емоції, які є небажаними, неприємними для нього.

Серед вищих емоцій виділяється так звана група суспільних емоцій, за допомогою яких виявляється наше ставлення до інших живих істот: чи ставимося до них позитивно, чи негативно. Такою є полярна пара «співчуття — злорадство», яка неоднаково оцінюється суб'єктом і спостерігачем.

Українська мова виробила цілий арсенал лексичних засобів, за допомогою яких мовець може повідати іншим про свій внутрішній світ за допомогою переносних, метафоричних значень, які розвинулися в звичайних дієсловах і прикметниках.

Емоційно забарвлена лексика – це слова та вирази, які допомагають описати психологічний стан людини через його відчуття, емоції, ставлення до подій та оточуючої дійсності. Її використання найбільш характерне для художнього та розмовного стилів мови.

Емоційно-експресивна лексика в новелі М. Коцюбинського «Цвіт яблуні» стала основним засобом не лише вираження переживань та відчуттів автора, але й створення всього твору. Адже текст новели – це суцільна сповідь батька-митця, пам'ять якого документує все, що відбувається з його дитиною в останні години життя.

Для опису своїх переживань М. Коцюбинський використав словотвірний метод – додавання суфіксів та префіксів, які допомогли надати словам нового значення, посилити наявне лексичне значення або підкреслити своє переживання, зробити на ньому логічний акцент.

До основних способів творення емоційно-експресивної лексики у новелі «Цвіт яблуні» уналежнюємо словотвір, розширення значень уже

існуючого слова, створення лексеми для номінації того чи іншого відчуття, застосування стилістичних фігур (епітети, метафори, порівняння).

Новели М.М. Коцюбинського є надзвичайно багатою скарбницею для дослідження емоційно-експресивної лексики української мови. Надзвичайно велика кількість назв неприємних емоцій походить від лексики, яка позначає болісний фізичний вплив на організм людини або яесь механічне ушкодження, неприємний вплив на тіло чи шкіру.

Менше трапляється назв емоцій, мотивованих лексикою приємного дотикового впливу. Лексикою зорових відчуттів мотивуються такі назви: *зздрість, завидки, навидіти, презирство, зверхність*.

Сильні, нестримні емоції часто уявляються як бурхливе явище і тому мотивуються назвами навального вітру: *обурення, буря, розбурхатися, спокій, тиша, утіха* тощо. Пристрасні почуття досить регулярно асоціюються з вогнем: *вогонь, горіння, горе, запал, гарячка, палати, печаль*. Стан душевного неспокою метафорично передається образом бурхливої або каламутної води: *баламутитися, замішання, каламутитися, кип'ятитися, колотитися* тощо.

У семантичних мотиваціях деяких назв емоцій відбилися закорінені у міфічній свідомості опозиції важкого / легкого, верху / низу. Назви неприємних емоцій регулярно мотивуються словами, що позначають щось важке, тобто в мові дія неприємного почуття асоціюється з фізичним тиском на людину, який гне її додолу.

В новелах М. Коцюбинського емоція злорадства, зловтіхи виражається найчастіше лексемами **судили, втішалися, розщобетали, розлучили**.

Різні групи назв у межах одного лексико-семантичного поля демонструють різну якісну характеристику емоцій і різну віддаленість від центру лексико-семантичного поля «співчуття», що дозволяє їм навіть виступати поряд з назвами деструктивних емоцій. Почуття з групи

«злорадство» мають значно менший мовний вияв порівняно з групою «співчуття», також для цих емоцій абсолютно не властива метафоризація, тоді як у групі «співчуття» метафоризуються лише утворення від лексеми «жаль».

Емоційна характеристика лексемам надається за допомогою відповідних афіксів, наприклад, афіксів форми суб'єктивної оцінки якості, яку ми вважаємо проявом емоційної оцінки, або афіксів для збільшення об'єму ознаки якості, тощо. Наш матеріал свідчить про те, що афіксація як засіб вираження емоцій є дуже часто вживаним. Це іменникові суфікси – **оньк-, еньк-, -очк-, -ечк-, -ячк-, -ичк-, -к-, -ик-,** прикметникові суфікси – **еньк-, есеньк-**.

Розмежовуємо емотивне та функційно-стилістичне значення, а також вказуємо на можливу взаємодію цих компонентів, яка виявляється в наявності мовних одиниць, що мають емотивну і функційно-стилістичну маркованість.

У роботі визначаються два види висловлень, що є причинами емоційної реакції — мовні та позамовні. Мовними вважають певні слова співрозмовника, які викликають емоцію людини. Позамовними є авторські описи певних дій, фактів, пам'ять про певні події, уявні (модельовані) ситуації. Залучення до розгляду позамовного контексту є новим підходом до аналізу актуалізації емотивності мовних одиниць.

Отже, всі афікси (суфікси), які трапляються в тексті новел, не є такими, що утворюють нові слова, а такими, що додають текстові виразності, виражаючи здебільшого позитивні (конструктивні) емоції і почуття, як-то: кохання, ніжності, ласкавості, тобто надають емоційно-експресивного забарвлення оповіді і є постійною ознакою в українській мові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агеєва В. Імпресіоністична естетика Коцюбинського / В. Агеєва // Слово і час. — 1994. — № 9. — С. 9-10.
2. Баландіна Н.Ф. Предикатно-аргументнепредставлення семантики речення / Н.Ф. Баландіна// Мовознавство. — 1992. — № 2. — С. 60-65.
3. Білих О. П. Іменниковий словотвір в українській літературній мові кінця XVII – середини XIX ст. (на матеріалі творчості І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки) / О. П. Білих. — Кіровоград, 1997. — 206 с.
4. Бойко Н. І. Типи лексичної експресивності в українській літературній мові // Мовознавство. — 2002. — № 2-3. — С. 50-54.
5. Бойко Н. І. Лексичні експресиви як стилетвірні компоненти художнього тексту. Науковий часописНПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. 2014. Вип. 11.С. 7–10.
6. Борисова О. В. Конверсійні метафори та способи їх відтворення в англо-українському перекладі / О. В.Борисова // Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. — Т.30 (69) No 1 Ч. 1, 2019. — С.136-140.
7. Вайсгербер Й. Л. Рідна мова та формування духу / пер. з нім. М. .: Изд-во МГУ, 1993. 51с.
8. Варвенюк Т.І. Емоційно-експресивна лексика в поетичному мовленні// Науковий вісник Чернігівського університету. 2018. Випуск: 26. Лінгвістика. — С. 67-73.
9. Венгринюк Х. Вплив змінного центру на сюжет твору: спроба типологічного зіставлення на прикладі новел Михайла Коцюбинського «Цвіт яблуні» та Габрієля Маркеса «Єва всередині своєї кішки». Науковий вісник Чернівецького університету. 2010. Випуск 496—497. Слов'янська філологія. — С. 229-235.

10. Власенко В.В. Емоційно-експресивна лексика в поетичному мовленні Василя Симоненка // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Житомир. – 1999. – № 4. – С. 50-53.
11. Гамзюк М.Б. Емотивний компонент значення у процесі створення фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови). –К.: Видавничий центр КДЛУ, 2000. - 256с.
12. Гнатюк А.Д. Засоби створення та інтенсифікації мовної експресії в газетно-журнальних жанрах // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 62-67.
13. Гнатюк Н.Г. Емоційна функція авторського “Я” у передмовах до наукових трактатів // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 51.
14. Денисюк І. О. Барви і звуки слова / І. О.Денисюк, З. В. Лужецький // У вінок Михайлу Коцюбинському. — К.: Рад. письменник, 1967.
15. Етимологічний словник української мови. II т.– К.: Наукова думка, 1977.
16. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. - К.: Наукова думка, 1987. - 245с.
17. Жайворонок В.В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення //Культура народів Причорномор'я. - 2002- №32.- С. 51-53.
18. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси // Київ : Довіра, 2007. – 263 с.
19. Жаркова Л. П. Емоційно-оцінні назви осіб у системі художньо-зображальних засобів мови. – Мовознавство. – 1970. – № 2. – С. 76-80
20. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища школа, 1987. – 238с.
21. Космеда Т.А., Гажева І.Д. Аспекти й методика вивчення слова у контексті зміни лінгвістичних парадигм // Мовознавство. - 1999. - № 1. - С. 39-46.
22. Костенко М. О. Художня майстерність М. Коцюбинського / М. О. Костенко. — К., 1969. — 157 с.

23. Коцюбинський М. Цвіт яблуні : URL
<https://libruk.com.ua/reader/kotsiubynskyi-mykhailo/tsvit-iabluni/?paragraph=0>
24. Коцюбинський М. На камені : URL
<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2540>
25. Коцюбинський М. Інтермеццо : URL
<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1065>
26. Кравченко М. В. Словотвір іменників жіночого роду з демінутивним значенням / М. В. Кравченко // Українське мовознавство. – 2001. – Вип. 4. – С. 47–54.
27. Кузенко Г. М. Мовні засоби вираження емотивності. Наукові записки НАУКМА. Філологічні науки. 2000. Т. 18. С. 76–83.
28. Куриляк Л. П. Дескрипції-корелативні структури жіночої номінації / Л. П. Куриляк // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика / відп. ред.: Л. І. Шевченко . – К. : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2000. – Вип. 6 : – 2002 . – С. 129-140.
29. Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту. Вінниця : НОВА КНИГА, 2004. 272 с.
30. Лисиченко Л.А. Мовна картина світу та її рівні // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. - Х.: Видавництво ХДУ, 1998. - Т. 6. - С.129-144.
31. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу // Мовознавство. – 2004. – № 5–6.
32. Лисиченко Л.А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. Харків: Вид. група «Основа», 2009. – 191 с.
33. Ніколаєнко Л.І. Категоризація і мовне вираження емоцій співчуття та злорадства (на матеріалі української, російської і польської мов) // Мовознавство. - 2005. - №1. - С. 45-57.
34. Огієнко І.І. Український стилістичний словник. – Львів.: Світ, 1998.- 496с.
35. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. – К.: Наук. думка, 1976. – 287 с.

36. Плотников Б.О. Про форму й зміст у мові. – Київ: Вища шк., 1989. - 238с.
37. Помирча С. В. Експресивна лексика як особливе та специфічне явище української літературної мови. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог : Вид-воНаУОА, 2019. Вип. 7(75), с. 129–131.
38. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови. – К.: Либїдь, 1993. – 248с.
39. Русанівський В.М. Мова в нашому житті. – К.: Вища школа, 1989. – 289с.
40. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Вища школа, 1988. – 282с.
41. Сагач Г. М. Морфолого-стилїстичні особливості емоційних суфіксів іменників чоловічого роду -ок, -ик, -чик, -ець, -очок, -ечок, -ичок / Г. М. Сагач // Мовознавчі студії. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 7–11.
42. Селїванова О.О. Лїнгвїстичнаенциклопедія /О.О. Селїванова. – Полтава: Довкілля – 2010. – 844с.
43. Селїгей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові // Мовознавство. – 2001. – №1. – С.24–32.
44. Селїгей П. О. Як українці говорять про свої думки та емоції / П. О. Селїгей // Українська мова та література. – 2005. – № 3. – С.7–10.
45. Скалозуб, Л. Г. Дериваційні особливості демїнутивної лексики (на матеріалі творів Марка Вовчка та Остапа Вишні) / Л. Г. Скалозуб // Актуальні проблеми філології та перекладознавства : зб. наук. пр. – Хмельницький : ХНУ, 2012. – Вип. 5. – С. 157-164.
46. Словник української мови: в 11 тт. АН УРСР [Електронний ресурс] : Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970—1980. - Режим доступу :<http://sum.in.ua>
47. Стадній А.С. До питання конотативної семантики. Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського: зб. наук. праць. Вінниця: ВДПУ, 2003. Вип. 6. С. 91–94.

48. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / за ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – 584 с.
49. Сучасна українська мова / За заг. ред. О.Д. Пономаріва. – К.: Либідь, 1997. – 400с.
50. Тараненко О. О. Українська мова на сучасному етапі (з 1980-х – 1990-і р.р.): Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків: Око, 1996. – С.23-25.
51. Тищенко К.М. Лекції з генетичного мовознавства. – К.: Наукова думка, 1999. – 178с.
52. Н. П. Тропина // Вісник Черкаського ун-ту. Серія : Філологічні науки. – Черкаси, 2001. – Вип. 24. – С. 15-20.
53. Ужченко В.Д. Внутрішня форма фразеологізму в зв'язку з внутрішньою формою слова // Мовознавство. - 1993.- № 3. - С.23-30.
54. Українська мова: Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
55. Уманцева Н.Ф. Психолінгвістичне дослідження конотативних властивосте й української лексики (до постановки проблеми) // Вісн. Харків, ун-ту. - Х.: Око, 1998. - № 411. - С. 405-407.
56. Харитоновна Т.А. Джерела філософської термінології. – К.: Наукова думка, 1992. – 322с.
57. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови : [монографія] / Віктор Антонович Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351с.
58. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилїстики сучасної української мови. – К.: Радянська школа, 1982. – 465с.
59. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. — Х.: Прапор, 2007.— 640 с.
60. Шиприкевич В. В. Ой вербиченько, біле личенько: URL <http://kulturamovu.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine17-14.pdf>